

**ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ**

Πτυχιακή εργασία:

**ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ
ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΟΥ
ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: κος ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ ΚΑΡΑΜΟΥΖΗΣ

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΤΖΩΡΖΗ ΣΕΒΑΣΤΗ -Α.Μ.411/2014179

ΡΟΛΟΣ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2019

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα πτυχιακή εργασία με θέμα «Οικογενειακή θρησκευτικότητα και ο ρόλος της στη διαμόρφωση αντιλήψεων των μαθητών του Δημοτικού σχολείου για το μάθημα της θρησκευτικής αγωγής» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της πτυχιακής εργασίας του τμήματος Δημοτικής εκπαίδευσης Πανεπιστήμιο Αιγαίου το 2018-2019.

Η παρούσα διπλωματική εργασία είναι το αποτέλεσμα μιας σειράς αλληλεπιδράσεων με διάφορα άτομα, καθένα από τα οποία έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο στην εξέλιξή της. Αξίζει λοιπόν, να αφιερώσω την παρούσα σελίδα για να ευχαριστήσω ειλικρινά τα άτομα αυτά για τη βοήθεια που μου προσέφεραν. Στο σημείο αυτό αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις ειλικρινείς και θερμές ευχαριστίες μου σε όσους συνέβαλλαν στην ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας:

Και πρώτα απ' όλα, στον επιβλέποντα καθηγητή της διπλωματικής μου εργασίας, κύριο Πολύκαρπο Καραμούζη για τη συνεχή καθοδήγηση, την αμέριστη υποστήριξη, τις ουσιώδεις συμβουλές, καθώς επίσης και την αδιάκοπη συμπαράσταση και ενθάρρυνση που μου παρείχε σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα.

Τέλος, θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω όλους εκείνους που με έμαθαν να « π ρ ο σ π ε ρ ν ώ » και με βοήθησαν να γίνουν « α ν ε κ τ ο ί » οι συμβιβασμοί αυτών των ετών: την οικογένειά μου και ορισμένους πολύ αγαπητούς και αξιόλογους ανθρώπους που συνάντησα κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Σε αυτούς που με την καθημερινή τους συμπαράσταση, την υπομονή τους και την θετική τους σκέψη, συνέβαλλαν στην εκπλήρωση των στόχων που είχα θέσει.

Το μεγαλύτερο «ευχαριστώ» στα αγαπημένα μου πρόσωπα, στους γονείς μου, που αποδέχθηκαν όλες τις επιλογές μου και μου παρείχαν στήριξη όλο αυτό το διάστημα, χωρίς την οποία τίποτα από όσα έχω καταφέρει μέχρι σήμερα δε θα ήταν πραγματικότητα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

Περίληψη.....	4
Abstract	6
Παράρτημα – Ερωτηματολόγιο	8
1. Εισαγωγή	10
2. Τι είναι η θρησκεία.....	13
2.1 Οι διάφοροι ορισμοί για τη θρησκεία	13
2.2. Η εξέλιξη της θρησκείας και οι διάφορες θεωρίες.....	17
3. Οι θρησκείες ανά τον κόσμο	19
3.1. Κατηγοριοποίηση των θρησκειών και απήχηση.....	19
3.2. Μία επισκόπηση των κυριότερων θρησκειών.....	22
3.3. Μία πιο λεπτομερής επισκόπηση του χριστιανισμού	25
4. Θρησκευτική ουδετερότητα και η περίπτωση της Ελλάδας.....	28
5. Το μάθημα των θρησκευτικών και η ελληνική πραγματικότητα	32
5.1. Μάθημα θρησκευτικών στα σχολεία.....	32
5.2. Οι σκοποί και το περιεχόμενο του μαθήματος θρησκευτικών.....	33
5.3. Διαμάχη για το αν πρέπει να διδάσκεται το θρησκευτικό μάθημα στα σχολεία	36
5.3.1. Λόγοι αλλαγής των σχολικών εγχειριδίων	38
5.4 Σύγκριση των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος των θρησκευτικών του 1993 και του 2006 στα δημοτικά σχολεία.....	39
5.5. Τα παιδιά στα σχολεία διδάσκονται θρησκευτικά ή χριστιανικά;	40
6. Έρευνα με ερωτηματολόγιο	42
6.1. Μεθοδολογία.....	42
<i>Ερευνητικό εργαλείο έρευνας.....</i>	42
<i>Ερωτήσεις ερωτηματολογίου - Είδη ερωτήσεων (παρούσας έρευνας).....</i>	42

<i>Δείγμα Έρευνας</i>	43
6.2. Αποτελέσματα	45
7. Συμπεράσματα	52
Βιβλιογραφία	57

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να μελετήσει και να ερευνήσει τη φύση της θρησκείας ως μία ευρύτερη έννοια, και το ρόλο που αυτή έχει μέσα στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Αρχικά, γίνεται προσπάθεια να δοθεί ένας ορισμός της θρησκείας, καθώς παρατίθενται διάφοροι ορισμοί που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς κι από άτομα τα οποία προέρχονται από διάφορους χώρους, όχι μόνο της θεολογίας. Γίνεται φανερό πως η απόδοση ενός σαφούς και ολοκληρωμένου ορισμού στην έννοια του όρου θρησκεία είναι εξαιρετικά δύσκολος, εξ' αιτίας της πολλαπλότητας της και του πολυπλεύρου των ουσιαστικών της γνωρισμάτων. Χαρακτηριστικό είναι δε, το γεγονός ότι ο όρος θρησκεία αναπτύχθηκε για να περιγράψει τις δυτικές μονοθεϊστικές θρησκείες, εξισώνοντας ουσιαστικά τη θρησκεία με ένα υπέρτατο ον, αδυνατώντας να συμπεριλάβει αποτελεσματικά τα θρησκευτικά μορφώματα των ασιατικών και των πρωτόγονων λαών.

Κατά την απόπειρα απόδοσης ενός ορισμού στη θρησκεία, γεννάται εύλογα το ερώτημα των καταβολών της θρησκείας. Όπως μπορεί να γίνει εύκολα κατανοητό, οι πραγματικές ρίζες της θρησκείας, τόσο χρονικά όσο και χωρικά, είναι αδύνατο να εντοπιστούν με αξιοπιστία, καθώς δεν έχουμε να κάνουμε με μία απτή εφεύρεση, αλλά με μία ανώτερη ανακάλυψη, η οποία γίνεται αντιληπτή μόνο μέσω των πρακτικών και ιεροτελεστιών της, των κειμένων της, ή της τέχνης. Ωστόσο, έχουν αναπτυχθεί κατά καιρούς πολλές θεωρίες, οι οποίες επιχειρούν να ερμηνεύσουν την έννοια της θρησκείας, αλλά και να εντοπίσουν τις καταβολές της.

Εν συνεχεία, ακολουθεί μία καταγραφή των κατηγοριοποιήσεων των θρησκευτικών δογμάτων σε παγκόσμια κλίματα και η παράθεση διαγραμμάτων και χαρτών, που απεικονίζουν τις διάφορες θρησκευτικές πραγματικότητες στον κόσμο του σήμερα. Παρατίθεται, επίσης, μία σύντομη επισκόπηση των σημαντικότερων θρησκειών παγκοσμίως, όπως είναι ο χριστιανισμός, το ισλάμ, ο ιουδαϊσμός, ο ινδουισμός και ο βουδισμός.

Το επόμενο κεφάλαιο στοχεύει να ορίσει τη «θρησκευτική ουδετερότητα» και να μελετήσει κατά πόσο αυτή μπορεί να εφαρμοστεί στην πραγματικότητα της σύγχρονης Ελλάδας. Διεγείρεται, ταυτοχρόνως, το ερώτημα εάν η θρησκευτική

ουδετερότητα, σε μία χώρα με τόσους θρησκευόμενους πολίτες, είναι κάτι εφικτό, ή και αναγκαίο εν τέλει. Παρατίθενται επίσης αντίστοιχα παραδείγματα από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και μοντέλα που χρησιμοποιούνται, και γίνεται συζήτηση σε ποιο βαθμό τέτοια μοντέλα θα μπορούσαν να υλοποιηθούν κι εδώ.

Το υπόλοιπο τμήμα της παρούσης εργασίας πραγματεύεται τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στα ελληνικά σχολεία, και πιο συγκεκριμένα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Γίνεται μία συνοπτική επισκόπηση του μαθήματος και παρατίθενται οι σκοποί και το περιεχόμενο του θρησκευτικού μαθήματος.

Κατόπιν, ακολουθεί μία συζήτηση σχετικά με την επικρατούσα διαμάχη μεταξύ εκπαιδευτικών, γονέων και αρμόδιων αρχών σχετικά με την αναγκαιότητα ύπαρξης τους θρησκευτικού μαθήματος στα ελληνικά σχολεία, και κατά πόσο αυτό μπορεί να επηρεάσει και να διαμορφώσει την αντίληψη και τα θρησκευτικά πιστεύω των νεαρών μαθητών στην πορεία της ζωής τους. Γίνεται, επίσης, αναφορά στην αλλαγή των σχολικών βιβλίων το 2006 στην Ελλάδα, και τους λόγους που οδήγησαν σε αυτήν την εξέλιξη.

Το θεωρητικό κομμάτι της εργασίας ολοκληρώνεται με μία σύγκριση των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος των θρησκευτικών του 1993 και του 2006 στα δημοτικά σχολεία, για να τεθεί κατόπιν το ερώτημα, κατά πόσο το μάθημα των θρησκευτικών στοχεύει στη διδασκαλία των μαθητών των διαφόρων θρησκευμάτων που υπάρχουν ανά τον κόσμο, ή αποσκοπεί σχεδόν αποκλειστικά στη χριστιανική επιμόρφωση, αμελώντας να μελετήσει και να εμβαθύνει και σε θρησκευτικές κουλτούρες, εκτός της ελληνικής πραγματικότητας.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την παρουσίαση της μεθοδολογίας που ακολουθήθηκε για το ερευνητικό σκέλος, καθώς και των αποτελεσμάτων που η εν λόγω έρευνα απέφερε.

Abstract

This work attempts to study and explore the nature of religion as a broader meaning, and its role within the Greek educational system.

Initially, an attempt is made to give a definition of religion, as there are various definitions that have been formulated from time to time by persons from different fields, not only the field of theology. It is clear that the provision of a clear and comprehensive definition of the meaning of religion is extremely difficult because of the multiplicity of its essential attributes. What is characteristic is the fact that the term religion was developed to describe western monotheistic religions, essentially equalizing religion with a supreme being, unable to effectively include the religious forms of Asian and primitive peoples.

When attempting to impart a definition to religion, the question of the origin of religion is reasonably born. As can be easily understood, the real roots of religion, both temporally and spatially, cannot be reliably identified, as we do not have to do with a tangible invention, but with a superior discovery, which is only perceived through specific practices and its priests, its writings, or art. However, many theories have been developed from time to time, attempting to interpret the concept of religion, but also to identify its origins.

Then, a record of the categorization of religious doctrines globally and the listing of charts and maps that portray the various religious realities in today's world is being given. There is also a brief overview of the world's most important religions, such as Christianity, Islam, Judaism, Hinduism and Buddhism.

The next chapter aims to define "religious neutrality" and to consider whether this can be applied to the reality of modern Greece. At the same time, the question arises whether religious neutrality, in a country with so many religious citizens, is something that is feasible or, ultimately, necessary. There are also examples from various European countries, as well as models used by them, and discussion of how much such models could be implemented here.

The remainder of this paper discusses the teaching of religious lessons in Greek schools, and more specifically in primary education. There is a brief overview of the lesson and the aims and content of that kind of lesson.

Then, there is a debate about the prevailing conflict between teachers, parents and competent authorities about the necessity of religious education in Greek schools, and whether this can influence and shape the perception and religious beliefs of young learners along the way of their lives. There is also a reference to the change of school books in 2006 in Greece, and the reasons that have led to this occurrence.

The theoretical part of the thesis concludes with a comparison of the school manuals of the religious classes of 1993 and 2006 in elementary schools, in order to ask the question of whether the religious lesson aims at teaching the students of most of the different religions that exist or almost exclusively at teaching the Christian religion, neglecting to study and deepen in religious cultures other than Christian Orthodox.

The work is completed by presenting the methodology followed for the research part, as well as the results obtained by the research.

Παράρτημα – Ερωτηματολόγιο

Ερωτηματολόγιο θρησκευτικής αγωγής και οικογενειακής θρησκευτικότητας

1. 1. Φύλο

Να επισημαίνεται μόνο μία έλλειψη.

Αγόρι

Κορίτσι

2. 2. Ηλικία

11 χρονών

3. 3. Πόσα αδέρφια έχεις;

Καμία

4. 4. Ημερομηνία γέννησης

9 Ιουλίου 2017

Παράδειγμα: 15 Δεκεμβρίου 2012

5. 5. Θρησκεία

Χριστιανική Ορθόδοξη

6. 6. Τάξη-Τμήμα

Ε' 9

7. 7. Πόσο συχνά πας εκκλησία;

Να επισημαίνεται μόνο μία έλλειψη.

Πολύ συχνά

Κάθε Κυριακή

Κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα με το σχολείο

Κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα με την οικογένειά μου

Ερωτηματολόγιο Ψηφιακής Ανάλυσης και Οικονομικής Συμπεριφοράς

8. Ποιο γνώρισμα θεωρείς ότι σου έδωσαν οι γονείς σου;

Να επισημαίνεται μόνο μία έλλειψη.

- Να κάνεις πραγματικές φιλίες
- Ελευθερία και ανεξαρτησία
- Να φροντίζεις τα χρήματά σου
- Αγάπη προς το Θεό

9. Πως χαρακτηρίζεις τον εαυτό σου;

Να επισημαίνεται μόνο μία έλλειψη.

- Τίμιο και λογικό
- Ευχάριστο
- Πιστό στην οικογένεια και στους φίλους του
- Εγωιστή
- Ευπαρουσίαστο- Όμορφο

10. Προσφέρεις μεγαλύτερη αφοσίωση σε:

Να επισημαίνεται μόνο μία έλλειψη.

- Φιλίες και οικογένεια
- στο σχολείο
- στο Θεό
- στον εαυτό σου
- σε αυτούς που υποφέρουν(ως εθελοντής)

11. Συμπλήρωσε δίπλα από κάθε πρόταση αν συμφωνείς ή διαφωνείς με το περιεχόμενό της

Να επισημαίνεται μόνο μία έλλειψη.

- Δ Μπροστά στο προσωπικό μου όφελος δεν υπολογίζω τίποτα.
- Σ Λειτουργώ περισσότερο με την καρδιά παρά με τη λογική.
- Σ Αν πιστεύω σε κάτι πολύ, το υποστηρίζω μέχρι τέλους αψηφώντας τις συνέπειες.
- Δ Οι ξένοι είναι εναντίον των ομοεθνών.
- Σ Η σωματική βία δεν λύνει κανένα ζήτημα.
- Δ Αγώνίζομαι για το δίκαιο κι ας παραβιά το νόμο.

1. Εισαγωγή

Η θρησκεία ήταν, είναι και θα είναι ένα φαινόμενο που βιώνεται τόσο προσωπικά και «μυστικά» από τον καθένα, αλλά και που ταυτοχρόνως έχει τόση μεγάλη απήχηση σε ευρείς πληθυσμούς και κοινωνικά σύνολα. Είναι μία ανάγκη που πηγάζει από το εσωτερικό του ατόμου, ως μία εσωτερική αναζήτηση, για να εξωτερικευθεί και να πάρει μορφή μέσα από τις συλλογικές θρησκευτικές τελετές και πρακτικές, σε ειδικά διαμορφωμένους «ιερούς» χώρους, και όχι μόνο. Το φαινόμενο της θρησκείας, εάν επιχειρούσε να το μελετήσει κανείς εις βάθος, θα έπρεπε πρώτα να ερευνήσει τις ατομικές και απόλυτα προσωπικές ανάγκες του ατόμου, οι οποίες μπορεί να αναδύονται μέσα από μία «επιστημονική» περιέργεια, όπως η απόπειρα ερμηνείας της «δημιουργίας» του σύμπαντος», όσο και από έντονα συναισθήματα, όπως είναι ο φόβος ή το δέος, συνειδητοποιώντας άλλοτε την απελπιστική αδυναμία του ατόμου σε αυτό το «τεράστιο» που το περικλείει, κι άλλοτε την ματαιότητα της ύπαρξης, στην οποία αγωνιωδώς επιζητά να δώσει κάποιο σκοπό. Και κατόπιν, να ερευνήσει πως το φαινόμενο αυτό, από κάτι τόσο προσωπικό, οργανώνεται, συστηματικοποιείται, θεσμοθετείται και εφαρμόζεται σε πλήθος ανθρώπων, με πολλές φορές διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές, αλλά και στο πέρασ των αιώνων.

Ο ορισμός της θρησκείας δεν είναι σίγουρα εύκολη υπόθεση. Η θρησκεία, πέρα από τις ατομικές και συλλογικές διαστάσεις που μπορεί να διαθέτει, επεκτείνεται σε πολλές εκφάνσεις του κοινωνικού «γίγνεσθαι» του ατόμου. Είναι αδύνατο να μελετηθεί καθαρά από θεολογικής σκοπιάς, δίχως να εμπλακούν οι επιστήμες της ψυχολογίας, της ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας κ.ο.κ. Μπορεί ταυτοχρόνως να αγγίζει πληθώρα πτυχών της καθημερινότητάς μας, δίχως εμείς να είμαστε καν υποψιασμένοι, καταδεικνύοντας έτσι την υποσυνείδητη εγκαθίδρυση της στους περισσότερους από εμάς. Συνεπώς, η θρησκεία θα πρέπει να μελετηθεί ως ένα φαινόμενο όχι μόνο θεολογικό, αλλά και κοινωνικό. Άλλωστε, η ίδια η θρησκεία αναπτύσσεται εντός των ανθρώπινων κοινωνιών, επιβιώνει και πεθαίνει μέσα σε αυτές. Συνεπώς, δε θα μπορούσε παρά να αποτελεί ένα αναπόσπαστο, δομικό στοιχείο τους.

Σε αυτό το σημείο, είναι σημαντικό να γίνει ο διαχωρισμός μεταξύ θρησκείας και πίστης. Αν και, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, να δοθεί ένας ολοκληρωτικός,

απόλυτος και περιεκτικός ορισμός για τη θρησκεία, ο οποίος δε θα αφήνει περιθώρια για παρερμηνείες, ενώ θα μπορεί να έχει καθολική ισχύ για όλες τις εκφάνσεις της, είναι μάλλον αδύνατο, ένας γενικά αποδεκτός ορισμός είναι ο εξής: θρησκεία είναι κάθε πολιτιστικό σύστημα αρχών, πεποιθήσεων, πρακτικών, ηθών, συμπεριφορών, απόψεων, καθώς και ιερών κειμένων, ιερών τόπων, ιερών ανθρώπων ή προφητών, το οποίο επιχειρεί να συνδέσει τον άνθρωπο με υπερφυσικές οντότητες ή υπερφυσικά φαινόμενα. Συμπληρωματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως θρησκεία συνιστά ο ιερός φόβος, η αφοσίωση, το δέος και ο σεβασμός του ανθρώπου προς μία ανώτερη οντότητα. Τα κύρια συστατικά της θρησκείας είναι η πίστη, η εμπιστοσύνη δηλαδή του ανθρώπου στο υπερβατικό, η λατρεία, το σύνολο δηλαδή των λεγομένων καιπραττομένων της θρησκευούσης κοινότητας, ο ιερός φόβος, δηλαδή ο ενδόμυχος φόβος και το ενδόμυχο δέος του ανθρώπου για το ανώτερο και τέλος, το ήθος, δηλαδή ένας ορισμένος και οριοθετημένος τρόπος ζωής, ο οποίος υπαγορεύεται από την πίστη.

Παρατηρούμε πως η πίστη αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της θρησκείας γενικότερα. Άλλωστε, πίστη, με την ευρεία της έννοια, σημαίνει βεβαιότητα του ατόμου για την αλήθεια ενός ισχυρισμού, ενός γεγονότος ή μίας δυνατότητας, δίχως να απαιτείται κάποια δικαιολόγηση ή απόδειξη. Στα πλαίσια της θρησκείας, η έννοια της πίστης ταυτίζεται με τη βεβαιότητα ύπαρξης κάποιου ανώτερου όντος, του Θεού. Κατανοούμε, λοιπόν, πως είναι απολύτως φυσιολογικό η πίστη να αποτελεί πρωτεύον συστατικό της θρησκείας. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, το άτομο το οποίο έχει πίστη, δεν έχει απαραίτητα και θρησκεία, ενώ το άτομο το οποίο έχει θρησκεία, έχει σίγουρα και πίστη. Η θρησκεία είναι, δηλαδή, ικανή αλλά όχι αναγκαία συνθήκη, για να έχει κάποιος πίστη. Με πιο απλά λόγια, το άτομο μπορεί να πιστεύει στην ύπαρξη κάποιας ανώτερης οντότητας, την οποία ωστόσο δεν ταυτίζει απαραίτητα με κάποιες από τις οντότητες που προτείνουν οι υπάρχουσες θρησκείες.

Ένα εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα, όσον αφορά στη θρησκεία, το οποίο πραγματεύεται και το 3^ο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας, είναι και η συζήτηση για το μάθημα των θρησκευτικών στα ελληνικά – και όχι μόνο –, σχολεία. Άλλωστε, το εν προκειμένω ζήτημα απασχολεί κάθε κοινωνία ή κράτος το οποίο θρησκευείται, ωστόσο εμείς θα αρκεστούμε εδώ μονάχα στην ελληνική πραγματικότητα.

Όπως είναι γνωστό στους περισσότερους, το μάθημα των θρησκευτικών διδάσκεται από πολύ μικρή ηλικία στους μαθητές του δημοτικού, ενώ η διδασκαλία

του συνεχίζει μέχρι και την τελευταία τάξη του λυκείου. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως το μάθημα των θρησκευτικών κατέχει εξέχουσα θέση μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα, τουλάχιστον της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, και συνεπώς δύναται να μπορεί να διαμορφώσει και να καθορίσει τους μαθητές σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό. Το ζήτημα της διδασκαλίας των θρησκευτικών στα σχολεία, μπορεί να τεθεί υπό ένα ευρύτερο πλαίσιο της γενικότερης στάσης που διατηρεί το κράτος, αλλά και οι πολίτες του, στο θέμα της θρησκείας. Δεν έχει νόημα να συζητάμε για τα θρησκευτικά στο εκπαιδευτικό σύστημα κάποιας χώρας, εάν πρώτα δεν ερμηνεύσουμε και δε μελετήσουμε τη στάση της εν λόγω χώρας, τόσο από τους θεσμοθετημένους φορείς της, όσο και από τους πολίτες της μεμονωμένα, απέναντι στο θέμα της θρησκείας.

Όπως αναφέρεται στο άρθρο 3 του ελληνικού συντάγματος, η θρησκεία της «Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού» αναγνωρίζεται ως «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα». Το ίδιο άρθρο ρυθμίζει τις εκκλησιαστικές σχέσεις μεταξύ της «Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό» και της «Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης», ενώ το άρθρο 13 του συντάγματος κατοχυρώνει συνταγματικά το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Το 2015, το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, σχετικά με την έννοια του όρου «επικρατούσα θρησκεία», δήλωσε ότι «η αναγνώριση αυτή έχει αποκλειστικά διαπιστωτικό χαρακτήρα ο οποίος οφείλεται στο γεγονός ότι η μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων (σε ποσοστό άνω του 90%) συνδέεται με την Ορθόδοξη Εκκλησία». Σύμφωνα με το συνταγματολόγο Ευάγγελο Βενιζέλο: «... ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» έχει ένα περιεχόμενο αφενός μεν ιστορικό και πολιτισμικό, το οποίο δεν είναι νομικά κρίσιμο, αφετέρου δε ένα περιεχόμενο πραγματολογικό, που είναι νομικά κρίσιμο εφόσον περιγράφει την ορθόδοξη εκκλησία ως το πολυπληθέστερο συλλογικό υποκείμενο άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας υπό όλες τις εκδοχές και σε σχέση πάντοτε με όλο τον άλλο κατάλογο των συνταγματικών δικαιωμάτων...».

Συνεπώς, και με βάση το σύνταγμα, ο ορθόδοξος χριστιανισμός δεν είναι η επίσημη θρησκεία του ελληνικού κράτους, το οποίο μάλιστα έχει διασφαλίσει την ανεξίθρησκεία εντός των συνόρων του, αλλά επικρατούσα θρησκεία, σημαίνοντας ότι η (συντριπτική) πλειοψηφία του ελληνικού λαού συνδέεται με τον ορθόδοξο χριστιανισμό. Παρά, ωστόσο, το γεγονός πως ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» δεν έχει περιεχόμενο νομικό κρίσιμο, όπως αναφέρει και Ευ. Βενιζέλος, είναι έκδηλη, σε

όλες τις εκφάνσεις τις ελληνικής κοινωνίας, η διείσδυση του χριστιανισμού, και κατ' επέκταση και της θρησκείας, γεγονός που προφανώς δικαιολογείται από τα υψηλά ποσοστά που σημειώνονται για τους Έλληνες, όσον αφορά στη σχέση τους με το χριστιανισμό.

Παρά ταύτα, το ζήτημα της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους παραμένει ανοικτό, αφήνοντας έτσι κι ανολοκλήρωτη τη συζήτηση για τη διδασκαλία των θρησκευτικών στα σχολεία.

Κι ένα ακόμη ερώτημα που διεγείρεται, στο ειδικότερο θέμα της διδασκαλίας των θρησκευτικών, και το οποίο αποτελεί αμφιλεγόμενο ζήτημα στις τάξεις των δασκάλων, των γονέων, των μαθητών και των αρμόδιων αρχών, είναι κατά πόσο το μάθημα που διδάσκεται είναι πράγματι θρησκευτικά, κι όχι χριστιανικά. Με άλλα λόγια, επικρατεί μία γενικότερη πεποίθηση πως τα βιβλία, αλλά και οι σχετικοί καθηγητές, καταπιάνονται με το θέμα του χριστιανισμού, αμελώντας, είτε εσκεμμένα είτε όχι, να αναφερθούν στις υπόλοιπες θρησκείες και σε άλλα θρησκευτικά δόγματα.

Σε πρώτο στάδιο, λοιπόν, τίθεται το ερώτημα κατά πόσο το εκπαιδευτικό σύστημα είναι αμερόληπτο και αποσκοπεί στην εκμάθηση από τους μαθητές, όλων των υπαρχόντων θρησκειών, ή με τρόπο διακριτικό, επιχειρεί μία μορφή προσηλυτισμού των νεαρών μυαλών. Σε δεύτερο στάδιο, η συζήτηση έρχεται στο κατά πόσο το μάθημα των θρησκευτικών, εάν κι εφόσον σε αυτό διδάσκονται πράγματι θρησκευτικά, πρέπει να συμπεριλαμβάνεται μέσα στο πρόγραμμα σπουδών, ή να αφήνεται στην ευχέρεια των θρησκευτικών οργάνων η μεταλαμπάδευση των θρησκευτικών δογμάτων και πρακτικών.

2. Τι είναι η θρησκεία

2.1 Οι διάφοροι ορισμοί για τη θρησκεία

Θρησκεία ορίζεται η κοινή συλλογή υπερβατικών πεποιθήσεων, οι οποίες έχουν μεταβιβαστεί από πιστούς σε προσηλυτισμένους πιστούς, οι οποίες πιστεύεται από τους ακολούθους της εν λόγω θρησκείας πως είναι ουσιώδεις και σοβαρές αλήθειες, οι οποίες είτε έχουν καταγραφεί επίσημως ως δόγμα (οργανωμένη θρησκεία – organized religion), είτε έχουν καθιερωθεί ως πολιτιστικές πρακτικές (λαϊκή θρησκεία - folk religion).

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να ορίσουμε τι εστί λαϊκή θρησκεία και τι εστί οργανωμένη θρησκεία. Όσον αφορά στην οργανωμένη θρησκεία, πρόκειται για μία μορφή θρησκείας με μία σειρά τυπικά καθορισμένων πεποιθήσεων. Υπάρχουν επίσημα καταγεγραμμένα κείμενα ή/και επίσημος κορμός συγκεκριμένων ανθρώπων, οι οποίοι μπορούν να ερμηνεύσουν και να εξηγήσουν τις επίσημες πεποιθήσεις. Ως εκ τούτου, οι ατομικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν «θρησκευτικές», εκτός κι αν συμφωνούν με κάποιο συγκεκριμένο δογματικό σύστημα. Από την άλλη, η λεγόμενη λαϊκή θρησκεία εκφράζει ουσιαστικά τις πολιτιστικές και εθιμοτυπικές πρακτικές που εφαρμόζονται από μία μερίδα ανθρώπων ή μίας ή περισσότερων κοινωνιών, και οι οποίες έχουν εγκαθιδρυθεί με το πέρασ των χρόνων, αποκτώντας θρησκευτικό χαρακτήρα.

Τι σημαίνει όμως πραγματικά η λέξη θρησκεία; Σύμφωνα με τον Άγγλο θεολόγο και θρησκευτικό φιλόσοφο, John Hick:

«Θρησκεία σημαίνει άλλο πράγμα για τον ανθρωπολόγο, άλλο για τον κοινωνιολόγο, άλλο για τον ψυχολόγο, άλλο για τον μαρξιστή, άλλο για τον Βουδιστή ή τον Χριστιανό. Υπάρχει μια ολόκληρη ποικιλία θεωριών για την φύση της θρησκείας. Συνεπώς δεν υπάρχει και ούτε πρόκειται ποτέ να υπάρξει ένα γενικά αποδεκτός όρος». (Hick, 1973)

Θα μπορούσαμε να πούμε πως δεν μπορεί να δοθεί ένας ακριβής, ολοκληρωμένος και σαφώς ορισμένος ορισμός, ο οποίος θα περιλαμβάνει όλες τις πιθανές πτυχές και προεκτάσεις μίας τέτοιας ορολογίας. Άλλωστε, η «θρησκεία» ως έννοια, βρίσκει τις προεκτάσεις της αφενός σε πλήθος επιστημών, όπως είναι η ψυχολογία, η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία, η θεολογία, ακόμη και η αστροφυσική,

αφετέρου, η έννοια υιοθετείται από δισεκατομμύρια ανθρώπων ανά τον κόσμο και ανά τις εποχές, ανάλογα με τις εκάστοτε θρησκευτικές αντιλήψεις, αλλά και πολιτικές, κοινωνικές κ.τ.λ. που είναι σχεδόν αδιανόητο η έννοια «θρησκεία» να αποδίδεται το ίδιο σε μία χριστιανική κοινωνία, μία μουσουλμανική, μία σοσιαλιστική, μία καπιταλιστική κ.ο.κ.

Ο όρος «θρησκεία» επιχειρεί να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα όπως από πού προερχόμαστε, ποιος είναι ο σκοπός μας, ποια είναι η σημασία του σύμπαντος, τι συμβαίνει μετά θάνατον, τι είναι η ύπαρξη, η βούληση, υπάρχουν όντα μη ορατά στον κόσμο μας, όπως είναι οι άγγελοι, τα πνεύματα, κ.τ.λ., και πώς όλα αυτά τα ερωτήματα, στα οποία επιχειρούμε αποτυχημένα να απαντήσουμε, διαμορφώνουν τελικά την ανθρώπινη συμπεριφορά. (McCutcheon, 2008)

Θα μπορούσαμε να δώσουμε δύο διαφορετικές ερμηνείες όσον αφορά τον λόγο, για τον οποίο οι άνθρωποι στρέφονται προς τη θρησκεία, γενικότερα. Από τη μία, οι θεωρητικοί με καταβολές στον διανοητικισμό υποστηρίζουν πως η στροφή προς τη θρησκεία ήταν και είναι μία προεπιστημονική προσπάθεια κατανόησης του κόσμου. Πιο απλά, οι άνθρωποι δε νιώθουν μία έμφυτη ανάγκη να στραφούν προς τη θρησκεία, αλλά αυτό που τους οδηγεί είναι η περιέργεια και η επιθυμία τους να ερμηνεύσουν τα διάφορα φαινόμενα γύρω τους. Εάν το φαινόμενο δεν μπορεί να περιγράψει με τους γνωστούς νόμους της φυσικής, της χημείας, ή της γνωστής επιστήμης γενικότερα, τότε το αποδίδουμε σε κάτι ανώτερο, το οποίο επιθυμούμε να προσεγγίσουμε μέσω της θρησκείας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων, οι οποίοι απέδιδαν στους Θεούς τα διάφορα καιρικά φαινόμενα τα οποία δεν μπορούσαν να εξηγήσουν. Για παράδειγμα, οι κεραυνοί είχαν αποδοθεί στο Θεό Δία, ο οποίος απογοητευμένος ή και οργισμένος με τους θνητούς, έστελνε κεραυνούς στη γη για να τους εκδικηθεί.

Από την άλλη, κάποιιοι θεωρητικοί με καταβολές στο συναισθηματισμό, υποστήριξαν πως οι θρησκείες πηγάζουν μέσα από τα ανθρώπινα συναισθήματα, όπως είναι ο φόβος, το δέος, η ανασφάλεια. Ουσιαστικά, δηλαδή, όσο ο άνθρωπος ανακάλυπτε πόσο αδύναμος είναι, ή πόσο μεγαλύτερο είναι από τον ίδιο αυτό που τον περιβάλλει, τόσο ένιωθε την ανάγκη να στραφεί σε κάτι ανώτερο, πιστεύοντας πως θα τον διαφυλάξει και θα τον προστατέψει.

Για να κατανοήσουμε ωστόσο και τις κοινωνικοοικονομικές προεκτάσεις των θρησκειών, χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε, πως σύμφωνα με τον Carl Marx:

«η θρησκεία είναι ο αναστεναγμός του καταπιεσμένου πλάσματος, η καρδιά ενός άκαρδου κόσμου, και η ψυχή των άψυχων συνθηκών. Είναι το όπιο των λαών. Η κατάργηση της θρησκείας ως ψευδούς ευτυχίας του λαού είναι η απαίτηση για την πραγματική ευτυχία τους.» (Marx, 1844)

Για τον Μαρξ, η θρησκεία είναι μία μορφή ιδεολογίας, η οποίας υποστηρίζεται από τις άρχουσες τάξεις με σκοπό τον έλεγχο των μαζών. Ο καταπιεσμένος άνθρωπος, βρίσκει παρηγοριά, σύμφωνα με τον Μαρξ, στη θρησκεία, και δίδεται ολοκληρωτικά σε αυτήν, αμελώντας να διεκδικήσει τα δικαιώματά του, τα οποία καταπατούνται από την άρχουσα τάξη. Η θρησκεία, δηλαδή, αποτελεί ένα «όπλο» στα χέρια των ισχυρών, για να εξουσιάζουν τους ανίσχυρους.

Σύμφωνα με τον Ντιρκέμ, η θρησκεία είναι ο πρωτεύοντας «θεσμός» του ανθρωπίνου πολιτισμού. Η θρησκεία παρέχει την ισχυρότερη μορφή συνείδησης, αφοσίωσης και ενότητας, ενώ από εκείνη εξελίχθηκαν οι λοιπές κοινωνικές δομές. Όπως ο ίδιος αναφέρει:

«Υπάρχει κάτι αιώνιο στη θρησκεία το οποίο πέφτουν να επιβιώσει της διαδοχής των συγκεκριμένων συμβόλων, τα οποία έχει ενδυθεί η θρησκευτική σκέψη.»

Υποστηρίζοντας δηλαδή τη μονιμότητα και τη σταθερότητα του θρησκευτικού φαινομένου στις ανθρώπινες κοινωνίες, ανεξάρτητα από την άνοδο, την αντικατάσταση και την έκλειψη των επιμέρους θρησκειών, ως αποτέλεσμα και της επιστημονικής εξέλιξης και της ανόδου του ατομισμού. Για να έρθει αργότερα ο Carl Schmitt, γερμανός πολιτικός θεωρητικός, να υποστηρίζει την άποψη αυτή του Ντιρκέμ, στην «Πολιτική Θεολογία» του, θεωρώντας όλες τις δομές και έννοιες της πολιτικής ως εκκοσμικευμένους θρησκευτικούς όρους. (Νοβακόπουλος, 2016)

Όπως αναφέρει ο Νοβακόπουλος για τις πεποιθήσεις του Βέμπερ σχετικά με τη θρησκεία, *«η θρησκεία δίνει νόημα στη ανθρώπινη ζωή και τις ανθρώπινες κοινωνίες. Η θρησκεία προσφέρει εξηγήσεις και δικαιώνει τόσο την καλή, όσο και την κακή τύχη, και συντελεί στο να νοηματοδοτηθεί αυτό που πάντα να φαίνεται α – νόητο. Με αυτή τη λογική, όσοι πάσχουν άδικα σ' αυτήν εδώ τη ζωή ίσως να έχουν σφάλει σε*

κάποια προηγούμενη, ή όσοι ευημερούν μέσω της κακίας τελικά θα κριθούν και θα τιμωρηθούν όπως τους αξίζει κ.ο.κ.». (Νοβακόπουλος, 2016)

2.2. Η εξέλιξη της θρησκείας και οι διάφορες θεωρίες

Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, είναι αδύνατο να προσδιορίσουμε πότε η θρησκεία μπήκε στη ζωή των ανθρώπων, αποκτώντας δε και ιδιαίτερα σημαίνοντα ρόλο. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η έννοια της «θρησκείας» με την ευρύτερή της έννοια, αναπτύχθηκε σχεδόν ταυτόχρονα και με την ανάπτυξη των πρώτων υποτυπωδών ανθρωπίνων κοινωνιών. Ο άνθρωπος φέρεται να υπάρχει με τη σημερινή του μορφή εδώ και 200.000 χρόνια, κάνοντας την πρώτη εμφάνιση του στην Αφρική, και σταδιακά εξαπλώνεται και στον υπόλοιπο κόσμο. Ως συνέπεια, δηλαδή, της ανάπτυξης του ανθρώπου, και της δυνατότητας του για οργάνωση σε μικρές ομάδες με σκοπό την επιβίωση, πιθανότατα, στις περιόδους που αυτή καθίσταται δεδομένο, επέρχεται και μία πρώιμη προσπάθεια για ερμηνεία των διαφόρων φαινομένων, αλλά και μία ανώτερη αναζήτηση, ως αποτέλεσμα των φυσικών, βιολογικών διεργασιών, όπως είναι η γέννα ή ο θάνατος, για την ερμηνεία τους.

Η ταφή ή η καύση των νεκρών, όπως αποτυπώνεται σε πληθώρα ιστορικών πηγών, όπως στην Ιλιάδα του Ομήρου, είναι φανερή ένδειξη τα θρησκευτικότητας των τότε ανθρώπων. Τα διάφορα κτερίσματα με το οποία θάβονταν οι νεκροί, ή οι ιδιαίτερες τελετές κατά την καύση, αποτελούν αυταπόδειξη της θρησκευτικότητας των αρχαίων Ελλήνων και όχι μόνο. Άλλωστε, πέρα από το αρχαίο δωδεκάθεο και τη θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων, είχαν αναπτυχθεί ανά τον κόσμο πλήθος άλλων θρησκειών, με τις σημαντικότερες από τις οποίες να είναι η αιγυπτιακή θρησκεία, η σκανδιναβική θρησκεία κ.ά.

Οι καταβολές της θρησκείας δεν μπορούν να είναι γνωστές, όπως γίνεται εύκολα κατανοητό. Ωστόσο, υπάρχει μία πληθώρα θεωριών, οι οποίες προσπαθούν να εξηγήσουν και να ερμηνεύσουν από πού και από πότε μάς προέρχεται η θρησκεία.

Σύμφωνα με τους ανθρωπολόγους John Monaghan και Peter Just:

«Πολλές από τις μεγάλες παγκόσμιες θρησκείες φαίνεται να έχουν αρχίσει ως κινήσεις αναζωογόνησης, καθώς το όραμα ενός χαρισματικού προφήτη εξιτάρει τη φαντασία των ανθρώπων που αναζητούν μία πιο κατανοητή απάντηση στα προβλήματα τους, από αυτήν που τούς παρέχεται μέσω των καθημερινών πεποιθήσεων. Τα χαρισματικά άτομα έχουν αναδυθεί στο πέρας του χρόνου, και σε διάφορα μέρη ανά τον κόσμο. Φαίνεται ότι το κλειδί στη μακροχρόνια επιτυχία – καθώς πολλά κινήματα εμφανίζονται και χάνονται με μικρές μακροπρόθεσμες επιδράσεις – έχει λίγο να κάνει με τους προφήτες, που εμφανίζονται με εντυπωσιακή συχνότητα, αλλά περισσότερο με την ανάπτυξη μίας ομάδας υποστηρικτών, οι οποίοι είναι πρόθυμοι και ικανοί να θεσμοθετήσουν το κίνημα.» (Monaghan & Just, 2000)

Μία οπτική της θρησκείας, είναι αυτή μέσω του πολιτισμού πρίσματος. Η θρησκεία, δηλαδή, αν και είναι δύσκολη σαν έννοια για να οριστεί, προτείνεται ως «πολιτισμικό σύστημα». (Geertz, 1973) Μία άλλη οπτική προτείνει τη θρησκεία ως «μία ανθρωπολογική κατηγορία». (Asad, 1982)

Μία άλλη θεωρία, η θεωρία του κοινωνικού δορισμού, προτείνει ότι η θρησκεία είναι μία σύγχρονη έννοια, η οποία υπονοεί ότι η πνευματική πρακτική και η λατρεία ακολουθεί ένα μοντέλο όμοιο των αβρααμικών θρησκειών, το οποίο βοηθάει στην ερμηνεία της πραγματικότητας και στον ορισμό των ανθρώπινων όντων. Οι κοινωνικές δομιστές υποστηρίζουν ότι η θρησκεία είναι μία σύγχρονη ιδέα, η οποία προέρχεται από το χριστιανισμό και εφαρμόστηκε ακαταλλήλως στις μη δυτικές κουλτούρες.

Η γνωστική επιστήμη της θρησκείας είναι η μελέτη της θρησκευτικής σκέψης και συμπεριφοράς από την οπτική των γνωστικών και εξελικτικών επιστημών. Το συγκεκριμένο πεδίο εφαρμόζει μεθόδους και θεωρίες από μία ευρεία γκάμα αρχών, οι οποίες περιλαμβάνουν την γνωστική ψυχολογία, την εξελικτική ψυχολογία, την γνωστική ανθρωπολογία, την τεχνική νοημοσύνη, την γνωστική νευροχειρουργική, τη νευροβιολογία, τη ζωολογία και την ηθολογία. Σκοπός είναι να εξηγηθεί πώς το ανθρώπινο μυαλό λαμβάνει, παράγει και μεταδίδει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, σκέψεις και πρακτικές, μέσω των συνηθισμένων γνωστικών διαδικασιών.

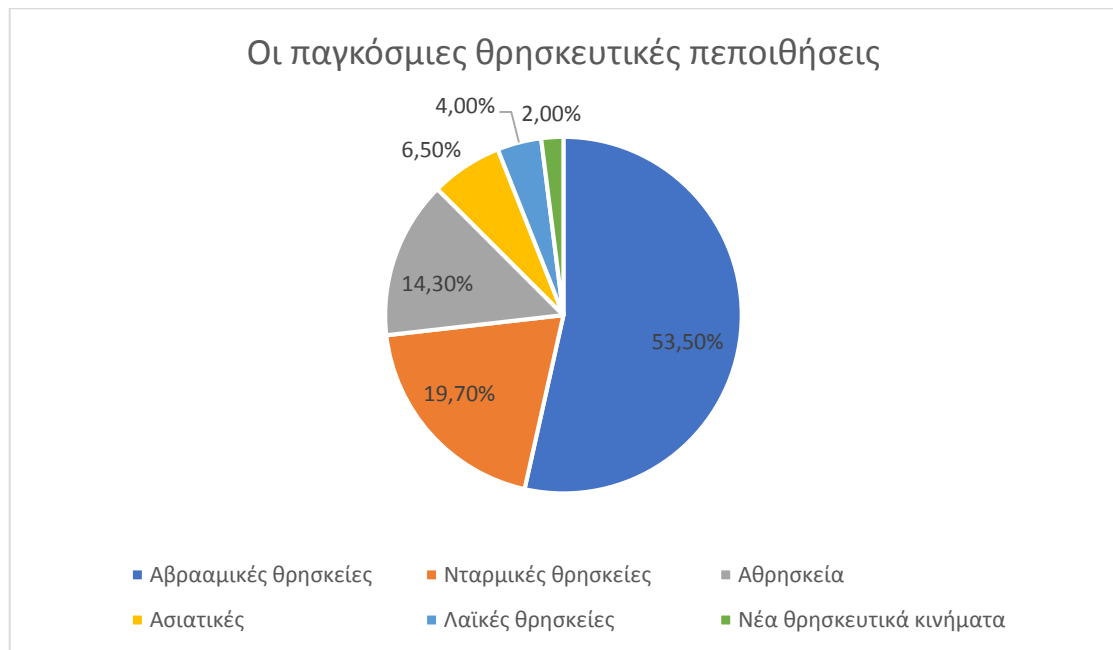
Τέλος, ο συγκριτικισμός είναι ο τομέας της μελέτης της θρησκείας , ο οποίος ασχολείται με τη συστηματική σύγκριση των δογμάτων και των πρακτικών των θρησκειών ανά τον κόσμο. Γενικά, η μελέτη του συγκριτικισμού γεννά μία βαθύτερη κατανόηση των βασικών φιλοσοφικών θρησκευτικών αναζητήσεων, όπως είναι η ηθική, η μεταφυσική, και η φύση και η μορφή της σωτηρίας.

3. Οι θρησκείες ανά τον κόσμο

3.1. Κατηγοριοποίηση των θρησκειών και απήχηση

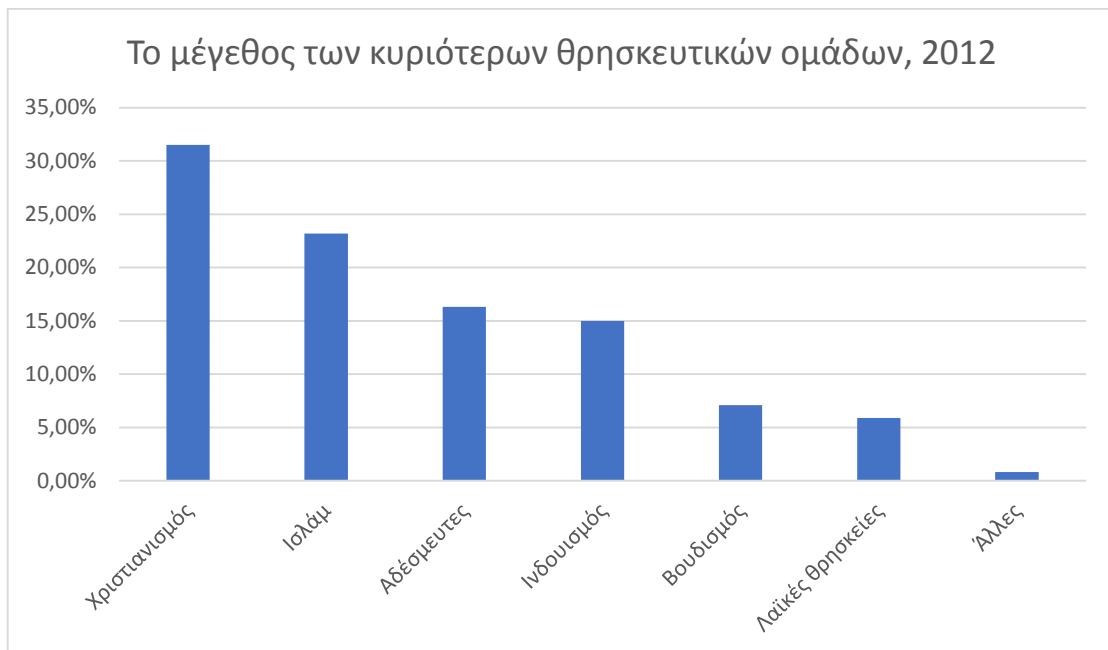
Με τον όρο «μεγάλες θρησκείες» ή «παγκόσμιες θρησκείες» αναφερόμαστε στην ακαδημαϊκή πρακτική του διαχωρισμού των θρησκευτικών πεποιθήσεων σε φιλοσοφικά ορισμένες κατηγορίες. Οι «μεγάλες θρησκείες» αναφέρονται στις διαπολιτισμικές και παγκόσμιες θρησκείες.

Σύμφωνα με την εγκυκλοπαίδεια, οι παγκόσμιες θρησκευτικές πεποιθήσεις κατηγοριοποιούνται και κατανέμονται ως εξής:

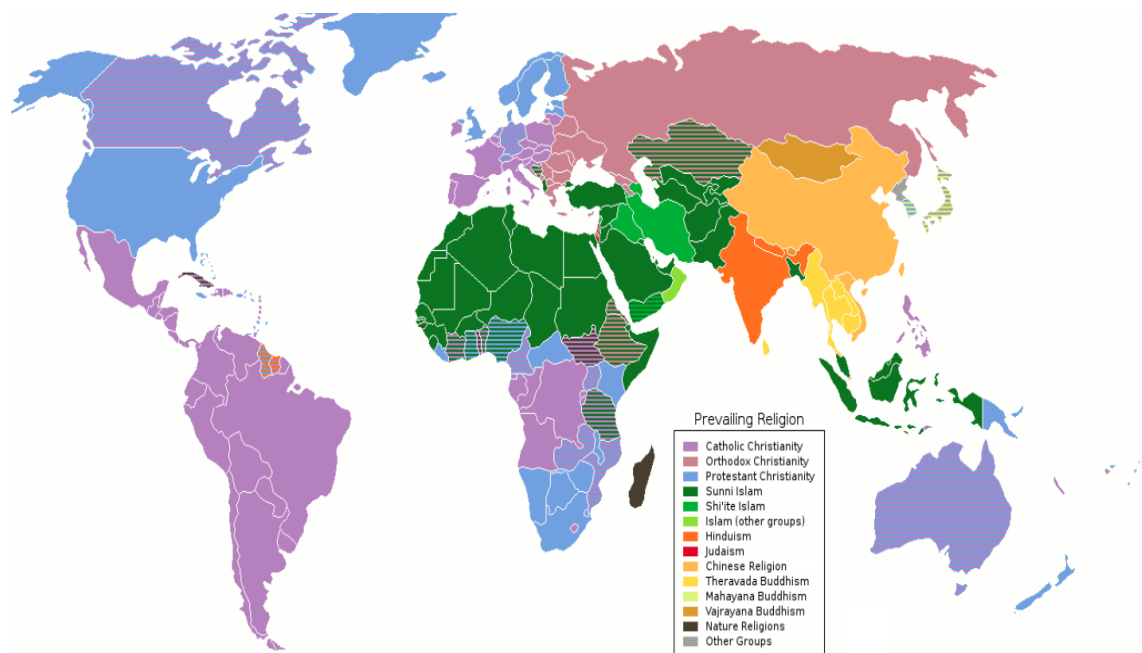

Πηγή: Encyclopedia Britannica

Τα θρησκευτικά «πιστεύω» των πληθυσμών μπορούν να κατηγοριοποιηθούν και ως εξής:

Πηγή: Pew Research Center

Εικόνα 1. Χάρτης με τις μεγαλύτερες θρησκείες ανά τον κόσμο

3.2. Μία επισκόπηση των κυριότερων θρησκειών

Ιουδαϊσμός

Ο ιουδαϊσμός είναι μονοθεϊστική θρησκεία και η αρχαιότερη αβρααμική θρησκεία, η οποία προέρχεται από το λαό του αρχαίου Ισραήλ και της Ιουδαίας και αριθμεί περί τους 15 εκατομμύρια πιστούς. Το Τορά είναι το θεμελιώδες κείμενο της εν λόγω θρησκείας, και είναι μέρος ενός ευρύτερου κειμένου γνωστού και ως Τανάκ ή Εβραϊκή Βίβλος. Ο ιουδαϊσμός υποστηρίζεται και από μία πληθώρα προσφορικών παραδόσεων, οι οποίες καταγράφησαν αργότερα σε κείμενα όπως το Μιδράς και το Ταλμούντ.

Ο Ιουδαϊσμός περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα κειμένων, πρακτικών, θεολογικών θέσεων και μορφών οργάνωσης. Στο εσωτερικό του Ιουδαϊσμού υπάρχουν ποικίλα κινήματα, τα περισσότερα από τα οποία προέκυψαν από τον ραββινικό ιουδαϊσμό, ο οποίος θεωρεί ότι ο Θεός αποκάλυψε τους νόμους και τις εντολές του στον Μωσή στο Όρος Σινά με τη μορφή τόσο της Γραφής όσο και της Προφορικής Τορά. Ιστορικά, ο ισχυρισμός αυτός αμφισβητήθηκε από διάφορες ομάδες. Ο εβραϊκός λαός διασκορπίστηκε μετά την καταστροφή του ναού στην Ιερουσαλήμ το 70 μ.Χ. Σήμερα υπάρχουν περίπου 13 εκατομμύρια Εβραίοι, περίπου 40% που ζουν στο Ισραήλ και 40% στις Ηνωμένες Πολιτείες. Τα μεγαλύτερα εβραϊκά θρησκευτικά κινήματα είναι ο Ορθόδοξος Ιουδαϊσμός (Ιουδαϊσμός Χάρεντι και Σύγχρονος Ορθόδοξος Ιουδαϊσμός), ο Συντηρητικός Ιουδαϊσμός και Μεταρρυθμιστικός Ιουδαϊσμός. (Brookes & Pearl, n.d.)

Χριστιανισμός

Ο Χριστιανισμός είναι μονοθεϊστική θρησκεία, η οποία βασίζεται στη ζωή και τις διδασκαλίες του Ιησού από τη Ναζαρέτ (1ος αιώνας) όπως παρουσιάζονται στην Καινή Διαθήκη. Αριθμεί περισσότερους από 2,4 πιστούς, δηλαδή το ένα τρίτο της ανθρωπότητας και είναι η θρησκεία με τους περισσότερους πιστούς. Η χριστιανική πίστη είναι ουσιαστικά πίστη στον Ιησού ως Χριστό, τον Υιό του Θεού και ως Σωτήρα

και Κύριο. Σχεδόν όλοι οι Χριστιανοί πιστεύουν στην Τριάδα, η οποία διδάσκει την ενότητα του Πατέρα, του Υιού (Ιησού Χριστού) και του Αγίου Πνεύματος ως τρία πρόσωπα σε μία θεότητα. Ως θρησκεία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά την πρώτη χιλιετία και της δυτικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του εποικισμού, ο Χριστιανισμός έχει πολλαπλασιαστεί σε ολόκληρο τον κόσμο. Τα κύρια τμήματα του χριστιανισμού είναι, σύμφωνα με τον αριθμό των πιστών:

- η Καθολική Εκκλησία, με επικεφαλής τον Επίσκοπο της Ρώμης (Πάπα) και τους επισκόπους παγκοσμίως, οι οποίοι ηγούνται μίας κοινωνίας 24 εκκλησιών *sui iuris*, συμπεριλαμβανομένης της λατινικής εκκλησίας και 23 ανατολικών καθολικών εκκλησιών..
- ο ανατολικός χριστιανισμός, ο οποίος περιλαμβάνει την ανατολική ορθοδοξία, την οριενταλική ορθοδοξία και την εκκλησία της ανατολής.
- ο προτεσταντισμός, χωρισμένος από την καθολική εκκλησία στην προτεσταντική μεταρρύθμιση του 16ου αιώνα. Σημαντικά παρακλάδια του προτεσταντισμού είναι ο αγγλικανισμός, οι βαπτιστές, ο καλβινισμός, ο λουθηρανισμός και ο μεθοδισμός, αν και κάθε μία από αυτές περιέχει πολλές διαφορετικές αιρέσεις ή ομάδες.

Ισλάμ

Το ισλάμ είναι μονοθεϊστική θρησκεία, η οποία βασίζεται στο Κοράνι, ένα από τα ιερά βιβλία που θεωρούνται από τους Μουσουλμάνους ότι αποκαλύπτουν το Θεό, και στις διδασκαλίες (χαντίθ) του ισλαμικού προφήτη Μωάμεθ, μια σημαντική πολιτική και θρησκευτική φιγούρα του 7ου αιώνα μ.Χ. Με περισσότερους από 1 δισεκατομμύριο πιστούς, κατατάσσεται ως η δεύτερη μεγαλύτερη θρησκεία σε αριθμό πιστών, μετά το χριστιανισμό. Πρέπει να σημειώσουμε πως το ισλάμ δεν είναι μόνο θρησκεία, αλλά κι ένα πολιτικό και πολιτιστικό σύστημα αξιών. Το Ισλάμ βασίζεται στην ενότητα όλων των θρησκευτικών φιλοσοφιών και δέχεται όλους τους προφήτες του αβρααμικούς προφήτες του ιουδαϊσμού, του χριστιανισμού και άλλων αβρααμικών θρησκειών ενώπιον του Μωάμεθ. Είναι η πιο ευρέως διαδεδομένη θρησκεία της Νοτιοανατολικής Ασίας, της Βόρειας Αφρικής, της Δυτικής Ασίας και της Κεντρικής Ασίας, ενώ στις περιοχές της Νότιας Ασίας, της Υποσαχάριας Αφρικής

και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης υπάρχουν χώρες με πλειοψηφία μουσουλμάνων. Υπάρχουν επίσης πολλές ισλαμικές δημοκρατίες, όπως το Ιράν, το Πακιστάν, η Μαυριτανία και το Αφγανιστάν.

- Το σουνίτικο ισλάμ είναι η μεγαλύτερη αίρεση μέσα στο Ισλάμ και ακολουθεί το Κοράνι και τις χαντίθ.
- Το σιιτικό ισλάμ είναι η δεύτερη μεγαλύτερη αίρεση του ισλάμ και οι υποστηρικτές του πιστεύουν ότι ο Αλι διαδέχτηκε τον Μωάμεθ και επιπλέον δίνει έμφαση στην οικογένεια του Μωάμεθ.
- Οι πιστοί Αhmadīyya πιστεύουν ότι έχει φτάσει ο αναμενόμενος Ιμάμ Μαχντί και ο Υπόσχετος Μεσσίας, που πιστεύεται ότι είναι ο Μίρζα Γκουλάμ Αχμάντ από τον Αχμάντι.

Υπάρχουν επίσης μουσουλμανικά επαναστατικά κινήματα όπως ο Μουχαχίντισμος και ο Σαλαφισμός.

Ινδουισμός

Ο ινδουισμός ή βραχμανισμός είναι ουσιαστικά ονομασίες που ενσωματώνουν τις πάμπολλες τοπικές θρησκείες, θρησκευτικές πρακτικές και επιμέρους θρησκευτικές σχολές, που αναπτύσσονται στην Ινδία. Η θρησκεία του ινδουισμού προσδιορίζεται μέσα από τη σανσκριτική έκφραση सनातन धर्म, Σανατάνα Ντάρμα, η οποία μεταφράζεται ως «αιώνιος νόμος», «αιώνια τάξη» ή «πατρική πίστη».

Πρόκειται για την Τρίτη μεγαλύτερη θρησκεία του κόσμου σε αριθμό πιστών, μετά τον χριστιανισμό και το ισλάμ, και αριθμεί περί το 1 δισεκατομμύριο πιστούς, εκ των οποίων περί το 90% κατοικεί στην Ινδία. Συχνά αναφέρεται ως «η αρχαιότερη θρησκεία του κόσμου», καθώς κάποιες από τις ρίζες της ανάγονται στην εποχή του σιδήρου.

Το ιερά κείμενα των ινδουιστών ονομάζονται Βέδες, πάνω στα οποία είναι βασισμένη η θρησκεία, αλλά και στη διδασκαλία των διδασκάλων γκουρού. (Klostermaier, 2010)

Βουδισμός

Ο βουδισμός είναι ένα από τα αρχαιότερα θρησκευόμενα και σήμερα υπολογίζεται πως αριθμεί περισσότερους από μισό δισεκατομμύριο πιστούς. Περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα θρησκευτικών δοξασιών και πίστεων, εθίμων, θερμών, ηθικών και φιλοσοφικών αρχών, που αποδίδονται στο Βουδα. Ο Βούδας, ή αλλιώς Σιντάρχα Γκοτάμα Μπούντχα είναι το κεντρικό πρόσωπο της διδασκαλίας του βουδισμού, ο οποίος ενίοτε καλείται και Πεφωτισμένος.

Οι δύο κυριότερες σχολές του βουδισμού είναι η Μαχαγιάννα και η Τεραβάντα. Οι δύο σχολές διαφέρουν ως προς τη φύση της νιρβάννα, τη σημαντικότητα και κανονικότητα των διαφόρων κειμένων, καθώς και τις μοναστικές και λειτουργικές πρακτικές. (Khanṭipalo, 1976)

3.3. Μία πιο λεπτομερής επισκόπηση του χριστιανισμού

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει για τον χριστιανισμό, πρόκειται για μία μονοθεϊστική θρησκεία, η οποία βασίζεται στη ζωή και του έργου του Ιησού Χριστού, με περισσότερους από 2,4 δισεκατομμύρια πιστούς.

Το Χριστιανικό Δόγμα, περιγράφεται μέσα από το Σύμβολο της Πίστεως, το οποίο επισημαίνει την πίστη σε ένα τριαδικό θεό, τον Θεό-Πατέρα, τον Ιησού Χριστό – Υιό και το Άγιο Πνεύμα. Πρόκειται δηλαδή για μία τριαδικότητα, κατά την οποία ο Θεός είναι ένας και μοναδικός, αλλά μπορεί να πάρει τρεις μορφές, τρεις διαφορετικές υποστάσεις.

Η φύση της τριαδικότητας του Θεού, η οποία είναι σαφώς αρκετά δύσκολη να κατανοηθεί από τους πιστούς, αλλά και το Χριστολογικό δόγμα, κατά το οποίο συμβαίνει η ένωση της ανθρώπινης με τη θεία φύση του Ιησού Χριστού και της σχέσης του με τον Πατέρα-Θεό, έχει διεγείρει πολλαπλές διαμάχες μεταξύ των πιστών, οι οποίες έχουν οδηγήσει στη ανάδυση διαφόρων δοξασιών, όπως είναι ο αρειανισμός, ο δοκητισμός, ο μονοφυσιτισμός κ.ά.

Η αποσαφήνιση θα έρθει το 451 μ.Χ. κατά τη Δ' Οικουμενική Σύνοδο, όπου υποστηρίζεται:

«Ο Τριαδικός Θεός είναι μονάδα, γιατί υπάρχει ένα αίτιο και μια ουσία· και είναι Τριαδικός κατά τις υποστάσεις, γιατί υπάρχει η ετερότητα των υποστάσεων. Έτσι ο Πατέρας είναι αγέννητος, ο Υιός γεννητός ακτίστως και το Άγιο Πνεύμα εκπορευτό. Οι ιδιότητες αυτές είναι μεταξύ τους αμεταβίβαστες και ακοινωνήτες, δηλαδή δεν τις έχει άλλο πρόσωπο από την Τριάδα.» (Ρωμανίδης, 2009)

Τα ιερά κείμενα του χριστιανισμού είναι η Παλαιά και Καινή Διαθήκη, τα οποία μαζί καλούνται «Αγία Γραφή».

Η Παλαιά Διαθήκη αποτελείται από 49 βιβλία διαφόρων συγγραφέων, τα οποία γράφτηκαν μεταξύ του 15^{ου} και του 1^{ου} αι. π.Χ. ενώ η Καινή Διαθήκη, αποτελείται από 27 βιβλία, 4 από τα οποία ονομάζονται «Ευαγγέλια», και εστιάζουν στο χαρμόσυνο κατά τους Χριστιανούς μήνυμα της ενανθρώπισης του Θεού.

Το σύνολο των Ιερών κειμένων που περιέχουν την αυθεντική αποστολική παράδοση και πίστη, όπως αυτή βιώθηκε στην πορεία της Εκκλησίας, ονομάζονται Κανόνες. Ως κριτήριο για τον έλεγχο της αυθεντικότητας της πίστης χρησιμοποίησαν την Αγία Γραφή και την Εκκλησιαστική Ιερά Παράδοση και όσα σχετικά βιβλία εξαιρέθηκαν από τον Κανόνα, ονομάστηκαν Απόκρυφα. Η ονομασία αυτή, προήλθε κυρίως από κύκλους που τα θεωρούσαν σημαντικά, όπου ο όρος είχε θετική έννοια και δήλωνε τα βιβλία που ήταν προφυλαγμένα από την κοινή χρήση εξαιτίας του βάθους των νοημάτων τους που δεν μπορούσε να συλλάβει ο κοινός αναγνώστης. Οι Εκκλησιαστικοί συγγραφείς χρησιμοποιούσαν τον ίδιο όρο με αρνητική όμως έννοια και ο Κανόνας συντάχθηκε για να αποκλειστούν από την Εκκλησιαστική χρήση, κείμενα του 2ου αιώνα και μετά, τα οποία θεωρούσαν χωρίς Θεολογικό βάθος, αμφίβολης αξίας και προέλευσης (ψευδεπίγραφα ή νόθα) ή προέρχονταν από συγγραφείς που η Εκκλησία θεωρούσε αιρετικούς όπως ήταν οι γνωστικοί (γνωστικισμός). Σε πολλά από αυτά τα κείμενα, οι επιρροές είναι έντονες.

Οι τρεις μεγαλύτερες εκκλησίες στις οποίες έχει διασπαστεί ο χριστιανισμός είναι ο Ρωμαιοκαθολισμός, η Ορθόδοξη Εκκλησία και ο Προτεσταντισμός. (Rhodes, 2005) Οι αποφάσεις της πρώτης συνόδου της Νίκαιας (325) αποτελούν μέρος της καθολικής και ορθόδοξης εκκλησίας, καθώς και των περισσότερων κυρίων προτεσταντικών δογμάτων. Κατά την σύνοδο της Εφέσου το 431, οι Νεστοριανοί (Ασσυριακή εκκλησία) καταδικάστηκαν ως αιρετικοί από τη σύνοδο και έτσι αποσχίστηκαν. Κατά τη μετέπειτα σύνοδο της Χαλκηδόνας (451), έγιναν και οι αποσχίσεις των εκκλησιών της Μέσης Ανατολής (Συριακή ορθόδοξη εκκλησία, Κοπτική, Αρμενική αποστολική εκκλησία).

Υπάρχει πληθώρα άλλων δογμάτων τα οποία φέρουν τον τίτλο του χριστιανισμού, τα οποία αρνούνται να κατηγοριοποιηθούν κάτω από ένα συγκεκριμένο κλάδο για θεολογικούς λόγους. Η ευρεία διάκριση μεταξύ Δυτικής και Ανατολικής εκκλησίας έχει τις βάσεις της στο Μεγάλο Σχίσμα του 1054 όταν και δημιουργήθηκαν η καθολική και η ορθόδοξη εκκλησία. Το επόμενο μεγάλο σχίσμα συνέβη στην καθολική εκκλησία με τη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση του Μαρτίνου Λουθήρου, και την δημιουργία του Προτεσταντισμού. Ο Προτεσταντισμός με τη σειρά του, διαιρέθηκε σε πάρα πολλές μικρότερες ομάδες δογμάτων.

Ο Χριστιανισμός ξεκίνησε πριν από περίπου 2.000 χρόνια στην περιοχή της Παλαιστίνης. Η πίστη μεταδόθηκε στη Ρώμη, όπου μετά τους πρώτους διωγμούς, καθιερώθηκε ως η επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας. Τα μεσαιωνικά χρόνια επεκτάθηκε σε όλη την Ευρώπη, ενώ υπήρξαν διασπάσεις της εκκλησίας όπου οδήγησαν σε ένα πλήθος εκκλησιών. Εκείνο το διάστημα, η πίστη στο Χριστιανισμό ήταν υποχρεωτική και η απιστία θεωρούταν αμάρτημα το οποίο επέφερε την ποινή του θανάτου. Την Εποχή των Ανακαλύψεων επεκτάθηκε σε όλο τον κόσμο. Μετά το διαφωτισμό και την πρόοδο της επιστήμης και των γραμμάτων, οι πρώτοι αμφισβητίες του Χριστιανισμού εμφανίζονται και αυξάνονται μετά την εμφάνιση του Δαρβίνου και της θεωρίας της εξέλιξης των Ειδών.

Στην Ελλάδα, η Ορθόδοξη Εκκλησία, αναγνωρίζεται ως "επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα" στο Άρθρο 3 του Συντάγματος. Στην 1η παράγραφο του ίδιου άρθρου, το Σύνταγμα ρυθμίζει τις εκκλησιαστικές σχέσεις μεταξύ της "Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό" και της "Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης", ενώ η 3η παράγραφος του ίδιου

άρθρου απαγορεύει την επίσημη μετάφραση της Αγίας Γραφής χωρίς την έγκριση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Πάντως στην Ελλάδα κατοχυρώνεται συνταγματικά το δικαίωμα της θρησκευτικής ανοχής και ελευθερίας στο Άρθρο 13 του Συντάγματος.

Τέλος, αναφέρουμε πως έρευνα της Καπα Research το 2015, έδειξε πως το 45,9% δηλώνει πως δεν είναι θρησκευόμενοι, σε σχέση με μόλις 13,8% το 2001. Σε ερώτηση για πίστη σε θεό απάντησε θετικά το 74,2% ενώ αρνητικά το 17,4% (7,4% απάντησε "Δεν Γνωρίζω/Δεν Απαντώ"). Άθεοι δήλωσαν το 14,7% σε σχέση με μόλις 1,8% το 2006. Χριστιανοί Ορθόδοξοι δήλωσε το 81,4% σε σχέση με 96,9% το 2006.

4. Θρησκευτική ουδετερότητα και η περίπτωση της Ελλάδας

Σύμφωνα με έρευνα του αμερικανικού ινστιτούτου Pew Research Center, η οποία πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2015-2017, το 92% των ερωτηθέντων Ελλήνων απήντησε πως πιστεύει ότι υπάρχει Θεός, ενώ το 76% ταυτίζει τον ελληνισμό με τον ορθόδοξο χριστιανισμό. Ένα τέτοιο εύρημα έρχεται να θέσει σοβαρές ερωτήσεις σχετικά με το κατά πόσο η έννοια της θρησκευτικής ουδετερότητας μπορεί να εφαρμοστεί, και με ποιους τρόπους, κι αν πρέπει να εφαρμοστεί, στην Ελλάδα. (Κωστούλας, 2018)

Τι σημαίνει όμως θρησκευτική ουδετερότητα; Ένα κράτος πραγματικά θρησκευτικά ουδέτερο θα έπρεπε να καταργήσει το θρησκευτικό όρκο σε όλες τις εκφράσεις με θεσμικό, πολιτικό και πολιτειακό περιεχόμενο. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως καταργούνται οι αγιασμοί σε σχολεία, εγκαίνια κι οπουδήποτε αλλού αυτοί λαμβάνουν χώρα, ο εκκλησιασμός των μαθητών καθίσταται προαιρετικός, καταργείται θρησκευτικός γάμος, απομακρύνονται τα θρησκευτικά σύμβολα από τις δημόσιες υπηρεσίες, τα σχολεία, τα νοσοκομεία κ.ο.κ. ενώ η εκκλησία δεν έχει λόγο επί θεμάτων εκπαίδευσης και άλλων εκφάνσεων της κοινωνικοπολιτικής ζωής, καθώς επίσης και για τον τρόπο λειτουργίας και λατρείας άλλων θρησκειών εντός της χώρας. (Γιαννακίδης, 2018)

Για να εγκαθιδρυθεί, ωστόσο, η θρησκευτική ουδετερότητα σε ένα κράτος που θρησκευεται, όπως είναι το ελληνικό, δεν αρκούν μονάχα τροποποιήσεις του συντάγματος. Είναι πασιφανές πως θα πρέπει να μεταβληθούν ριζικώς κι εκείνες οι πτυχές της καθημερινής κοινωνικοποίησης, οι οποίες φέρουν χαρακτήρα θρησκευτικό. Όπως επισημαίνει κι ο καθηγητής Δημ. Χριστόπουλος:

«Ορθώς η πολιτειακή θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος έχει ονομαστεί (από τον καθηγητή Δ. Δημούλη) καθεστώς πολλαπλά επιβαλλόμενης θρησκείας. Αυτό σημαίνει ότι η θρησκευτική ελευθερία συνυπάρχει με ένα καθεστώς που θέτει την Ορθοδοξία σε δεσπίζουσα θέση στις ζωές των ανθρώπων.

Τα Συντάγματα είναι εγγυήσεις ελευθερίας και σύμβολα ενότητας. Το ότι το Σύνταγμά μας προβλέπει μια "επικρατούσα θρησκεία" είναι σύμβολο ταυτότητας της χώρας. Δεν είναι εμπειρική διαπίστωση. Αν το διατηρήσουμε, σημαίνει ότι το αναγνωρίζουμε ως τέτοιο σύμβολο. Ειδική προσθήκη περί "ουδετερότητας του κράτους" στο ίδιο άρθρο, παρέλκει καθώς το άρθρο 13, ούτως ή άλλως, συνομολογεί ότι "η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη". Ας αποφασίσουμε τι θέλουμε. Και

"επικρατούσα θρησκεία" και "ουδετερότητα" είναι απλώς α-νόητο.» (Κωστούλας, 2018)

Στην Ελλάδα συχνά επικαλείται το γερμανικό μοντέλο της θρησκευτικής ουδετερότητας, κατά το οποίο το κράτος τροφοδοτεί τον λογαριασμό από τον οποίο η εκκλησία αντλεί κεφάλαια για τις διάφορες λειτουργίες της. Ωστόσο, το ποσό το οποίο χορηγείται στην εκκλησία από το κράτος, προέρχεται από οικειοθελή συνεισφορά των θρησκευόμενων φορολογούμενων. Οι μη θρησκευόμενοι φορολογούμενοι μπορούν να απαλλαγούν από τον επιπρόσθετο φόρο, που προορίζεται για την εκκλησία, αποκλείοντας όμως ταυτόχρονα τον εαυτό τους από οποιοσδήποτε υπηρεσίες εκείνη προσφέρει, δηλαδή, δεν μπορούν να τελέσουν θρησκευτικό γάμο ή να έχουν θρησκευτική κηδεία. Υπολογίζεται πως ο εν λόγω φόρος, κοστίζει στο Γερμανό φορολογούμενο περί τα 800 ευρώ ετησίως. (Γιαννακίδης, 2018)

Ωστόσο, πρέπει να αναλογιστούμε εάν ένα τέτοιο μοντέλο είναι υλοποιήσιμο και στην ελληνική πραγματικότητα. Πόσοι από όσους δηλώνουν θρησκευόμενοι, θα ήταν πρόθυμοι να συνεισφέρουν στο θρησκευτικό φόρο, και πόσοι από αυτούς θα ζητούσαν απαλλαγή;

Όσον αφορά στη θρησκευτική ουδετερότητα που επικρατεί στις ευρωπαϊκές χώρες, πρωτοπόρος φαίνεται να είναι η Γαλλία, καθώς στο άρθρο 1 του Συντάγματός της αναφέρεται: «Η Γαλλία είναι αβασίλευτη πολιτεία αδιαίρετη, χωρισμένη από την Εκκλησία, δημοκρατική και κοινωνική».

Ο χωρισμός κράτους-Εκκλησίας προβλέπεται ρητά και στο σύνταγμα της Πορτογαλίας (άρθρο 41.4), την ίδια στιγμή όμως διασφαλίζεται η προνομιακή θέση της Καθολικής Εκκλησίας σε σχέση με τα υπόλοιπα δόγματα και θρησκευόμενα. Πολύ σημαντικά βήματα φαίνεται να έχουν κάνει η Ολλανδία, το Βέλγιο και η Ελβετία, όπου είναι επισήμως διακηρυγμένη η πλήρης ισότητα μεταξύ των θρησκειών καθώς και ο χωρισμός κράτους-Εκκλησίας. Και στις τρεις προαναφερθείσες χώρες πάντως τα κυρίαρχα θρησκευτικά δόγματα εξακολουθούν να διαθέτουν περισσότερα προνόμια.

Αρκετά ακόμη ευρωπαϊκά κράτη, όπως η Γερμανία, η Αυστρία, η Ιταλία, η Ισπανία, το Λουξεμβούργο, η Σουηδία και η Φιλανδία έχουν μεν προχωρήσει στη διακήρυξη της θρησκευτικής ουδετερότητας, διατηρώντας όμως τις προνομιακές σχέσεις με την επίσημη Εκκλησία σε μια σειρά από ζητήματα.

Από την άλλη, υπάρχουν και περιπτώσεις, όπως της Ιρλανδίας αλλά και τη Πολωνίας, όπου παρά τις επίσημες διακηρύξεις περί ανεξιθρησκίας, οι εκπρόσωποι της θρησκευτικής εξουσίας παραμένουν ισχυροί και με «ιδιαιτερες» προσβάσεις στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η Αγγλία αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση, καθώς είναι η μόνη που διαθέτει δική της επίσημη Εκκλησία με κεφαλή τον ανώτατο πολιτειακό άρχοντα, δηλαδή τον εκπρόσωπο του θρόνου, ενώ στόχος της εδώ και πολλούς αιώνες παραμένει η πλήρης ανεξαρτητοποίησή της από την επίσημη Καθολική Εκκλησία. (Ζέρβας, 2018)

5. Το μάθημα των Θρησκευτικών και η ελληνική πραγματικότητα

5.1. Μάθημα Θρησκευτικών στα σχολεία

Η διδασκαλία των Θρησκευτικών στα σχολεία αποτελεί ένα μεγάλο και δύσκολο συνταγματικό ζήτημα, η επίλυση του οποίου προϋποθέτει τη σύνθεση, δηλαδή την αμοιβαία σχετικοποίηση, μεταξύ αντικρουόμενων συνταγματικών αρχών. Από τη μια πλευρά υπάρχει το άρθρο 3 παρ. 1 Συντ. το οποίο αναγορεύει σε «επικρατούσα θρησκεία» την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία και το άρθρο 16 παρ. 2 Συντ. που ορίζει ως σκοπό της εκπαίδευσης, μεταξύ άλλων, την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» των μαθητών.

Από την άλλη πλευρά υπάρχει το άρθρο 13 παρ. 1 Συντ. το οποίο κατοχυρώνει το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά και το ίδιο το άρθρο 16 παρ. 2 Συντ., το οποίο ορίζει ως τελικό σκοπό της εκπαίδευσης τη διάπλαση των μαθητών σε «ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες». Παρεμβάλλεται επίσης το άρθρο 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα των γονέων να επιλέγουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις.

Η συμπλοκή των αρχών αυτών υποχρεώνει στην αναζήτηση της «μεσότητας» κατά την αριστοτελική έννοια, η οποία στη γλώσσα του σύγχρονου Συνταγματικού Δικαίου ονομάζεται «πρακτική αρμονία».

Σύμφωνα με την πλειοψηφία, το μάθημα των Θρησκευτικών πρέπει να αποβλέπει αποκλειστικά στην ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης με τρόπο αμιγώς ομολογιακό - κατηχητικό, δηλαδή με τη διδασκαλία των δογμάτων, των αξιών και των παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Αναγνωρίζεται, βέβαια, στους ετερόδοξους, αλλόθρησκους ή άθεους γονείς το δικαίωμα απαλλαγής των παιδιών τους, υπό την προϋπόθεση όμως ότι η σχετική δήλωσή τους θα είναι

αξιόπιστη, καλώντας τους ουσιαστικά να αποκαλύψουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις.

Από την άλλη πλευρά, η μειοψηφία θεωρεί ότι ο κοινός νομοθέτης έχει ευρύτατη διακριτική ευχέρεια να διαμορφώσει την ύλη του μαθήματος των Θρησκευτικών με πολυφωνικό και αξιολογικά ουδέτερο τρόπο, ακόμη και ως αμιγώς θρησκευολογικό μάθημα.

(Ανθόπουλος, 2018)

5.2. Οι σκοποί και το περιεχόμενο του μαθήματος θρησκευτικών

Ειδικότερα για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, η θρησκευτική αγωγή στην Α΄ και Β΄ τάξη του Δημοτικού συμπεριλαμβάνεται στο μάθημα Μελέτη Περιβάλλοντος και αφορά κυρίως θρησκευτικές γιορτές και επετείους. Ως αυτοτελές μάθημα από την Γ΄ έως και την Στ΄ τάξη, οι μαθητές καλούνται να γνωρίσουν το Χριστιανισμό ως βιβλική ιστορία και βιβλικό λόγο, ως ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, ως πολιτιστική έκφραση.

Καλούνται επίσης να γνωρίσουν την πορεία του Χριστιανισμού στην ιστορία και την παρουσία του στον σύγχρονο πλουραλιστικό και ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο μας. Λαμβάνοντας πάντοτε υπόψη το στάδιο της νοητικής, συναισθηματικής και κοινωνικής ωρίμανσης των μαθητών προσφέρονται, στις μεγαλύτερες τάξεις, στοιχεία και πληροφορίες για το θρησκευτικό φαινόμενο γενικότερα, για τις άλλες χριστιανικές ομολογίες και παραδόσεις, καθώς επίσης και στοιχεία για τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ. Με τον τρόπο αυτό, υλοποιείται παιδαγωγικά και διαπολιτισμικά η ευρωπαϊκή και οικουμενική διάσταση του μαθήματος.

Η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης, που εισάγεται συστηματικά με το νέο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) στα νέα βιβλία, και το λογισμικό του μαθήματος των

θησκευτικών στο Δημοτικό, συνιστά μια καινοτομία που τα διαφοροποιεί από τα προηγούμενα.

(ΤΡΩΙΑΝΟΥ, 2006)

Η εισαγωγή της στοχεύει ακριβώς στην αλλαγή φιλοσοφίας του εκπαιδευτικού συστήματος και στην προσαρμογή της μαθησιακής διαδικασίας στη διαρκώς μεταβαλλόμενη πολυδιάστατη πραγματικότητα της εποχής μας.

Προς την κατεύθυνση αυτή, το ΔΕΠΠΣ και τα νέα ΑΠΣ του μαθήματος προβλέπουν μια σειρά από ενδεικτικές δραστηριότητες, τα οποία πολλαπλασιάζονται στα διδακτικά βιβλία και τα δύο λογισμικά (CD-Roms), που εισάγονται στα σχολεία από το 2006 και αναφέρονται π.χ. σε βασικές γιορτές άλλων ομολογιών και θρησκειών, στο έμπρακτο ενδιαφέρον προς τους αλλοεθνείς ή ετερόθρησκους που έχουν ανάγκη, στην πανανθρώπινη ενότητα, στην προστασία του περιβάλλοντος, στην κοινωνική αδικία, τον φανατισμό, τον πόλεμο, την πείνα και την απανθρωπιά των ισχυρών.

Στο Λύκειο βασικός σκοπός του μαθήματος των Θρησκευτικών είναι η γνωριμία με τα βασικότερα θέματα της ορθόδοξης πίστης μέσα από την λειτουργική παράδοση της Εκκλησίας, η κριτική και νηφάλια ενημέρωση για θέματα παραθρησκευτικών φαινομένων ή εξωχριστιανικών λατρειών.

Ακόμη, επιδιώκεται η γνωριμία με τη θρησκεία ως πανανθρώπινο φαινόμενο, ο συστηματικός τρόπος παρουσίασης του Χριστιανισμού και ιδιαίτερα της Ορθοδοξίας, η ενημέρωση για την κριτική, αμφισβήτηση και άρνηση της χριστιανικής πίστης καθώς και η γνωριμία με τα κυριότερα θρησκευόμενα του κόσμου.

Τέλος, μια σειρά από θέματα χριστιανικής ηθικής με επίκεντρο την ελευθερία, ευθύνη και ακεραιότητα του ανθρώπινου προσώπου και με κριτικές αναφορές στα σύγχρονα προβλήματα του ανθρώπου και της κοινωνίας ολοκληρώνουν τη διδασκαλία του θρησκευτικού μαθήματος στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

(ΣΩΤΗΡΕΛΛΗ, 2003)

Τα Αναλυτικά Προγράμματα καθώς και τα βιβλία του Λυκείου είναι ήδη αρκετά παλαιά. Το βιβλίο της Α΄ τάξης Λυκείου παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσχέρειες, προϋποθέτοντας ότι η λειτουργική ζωή είναι γνώριμη στους μαθητές, επιχειρεί μια ανάλυση της μυστηριακής θεολογίας ενίοτε με έναν σχολαστικό τρόπο. Θα ήταν ίσως προτιμότερη μια μικρή θεολογική ανάλυση της ευχαριστιακής πράξης και εμπειρίας της Εκκλησίας – στα πρότυπα του π. Αλεξάνδρου Σμέμαν και του μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα – και της σύνδεσής της με τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου. Το βιβλίο της Β΄ Λυκείου, το οποίο γράφτηκε σε πολύ σύντομο διάστημα, για να εξυπηρετήσει την μεταρρύθμιση του 1998, συνεχίζει να διδάσκεται μέχρι σήμερα, παρά τις θεολογικές και παιδαγωγικές του ατέλειες.

Τέλος, το βιβλίο της Γ΄ Λυκείου, με τα θετικά και τα αρνητικά του, περιορίζει τα θέματα ηθικής σ΄ αυτή την τάξη. Είναι ανάγκη, ωστόσο, να ξεπεράσουμε την επίδραση που άσκησε η θεολογία των κλάδων στα διδακτικά βιβλία του μαθήματος και ειδικά για το Λύκειο, να προβούμε σε ριζικές αλλαγές στο αναλυτικό πρόγραμμα. Σε μια νέα προσέγγιση, το αναλυτικό πρόγραμμα του Λυκείου, αντί να περιλαμβάνει πολλές και διάφορες διδακτικές ενότητες και να διακρίνεται θεματικά με στεγανό τρόπο από τάξη σε τάξη, είναι δυνατό να ενσωματώνει πολυπρισματικά στοιχεία και να κινείται γύρω από ορισμένους θεμελιώδεις θεματικούς άξονες, όπως ο Θεός, ο κόσμος, ο άνθρωπος, η κοινωνία και ο πολιτισμός.

Προς αυτή την κατεύθυνση, χρειάζεται ασφαλώς να συγγραφούν και τα νέα βιβλία του Λυκείου, τα οποία και θα ανταποκρίνονται σε έναν νέο τύπο Λυκείου, απεγκλωβισμένου από την ολιστική πρόσδεσή του στις πανελλαδικές εξετάσεις.

(Νεότητος, 2003)

5.3. Διαμάχη για το αν πρέπει να διδάσκεται το θρησκευτικό μάθημα στα σχολεία

Παρόλα αυτά τα δεδομένα και συμπεράσματα, εξακολουθεί να υπάρχει προβληματισμός και διαφωνία για το εάν θα πρέπει να διδάσκεται το μάθημα των Θρησκευτικών στα σχολεία σήμερα. Αυτός είναι είτε «εσωτερικός», και διεξάγεται μεταξύ των θεολόγων των δασκάλων των Θρησκευτικών με αντικείμενο τον θεολογικό αυτοπροσδιορισμό των διδασκόντων και του μαθήματος, είτε «εξωτερικός», και εξαντλείται τις περισσότερες φορές σε παρεμβάσεις κληρικών και λαϊκών θεολόγων, διανοουμένων και στοχαστών, πολιτικών επιστημόνων, νομικών και υπερασπιστών των δικαιωμάτων του ατόμου, που στοχεύουν είτε στην υπεράσπιση είτε στην αμφισβήτηση και απόρριψη του θρησκευτικού μαθήματος.

Οι διαμάχες λαμβάνουν χώρα σε πολλά μέρη του κόσμου με διαφορετικό πολιτικό και ιστορικό παρελθόν και παρόν, με ποικίλες πολιτισμικές επιρροές και ιδεολογικούς προσανατολισμούς. Έντονες παρεμβάσεις και κριτική πάνω στο συγκεκριμένο θέμα συνηθίζεται να κάνουν και ιεράρχες που έχουν απήχηση σε πιστούς, αλλά και σε μεγάλες ομάδες πληθυσμού.

Στις άλλες χώρες διαμάχη επικεντρώνεται στο θεμικό της διδασκαλίας του μαθήματος στα δημόσια σχολεία, ενώ στην Ελλάδα αφορά την νομιμότητα της κατ' αποκλειστικότητας υποχρεωτικής διδασκαλίας του μαθήματος κατήχησης και διδασκαλίας της ορθόδοξης πίστης.

Οι υπερασπιστές της άποψης για τη μη κατάργηση του μαθήματος επικεντρώνουν την επιχειρηματολογία τους κυρίως στην θρησκευτική ομοιογένεια του ελληνικού πληθυσμού, καθώς το 96% του ελληνικού πληθυσμού είναι ορθόδοξοι χριστιανοί, τους πατροπαράδοτους δεσμούς Εκκλησίας και έθνους που κατοχυρώνονται και συνταγματικά (και που εν πολλοίς ερμηνεύονται από την συνεισφορά της Εκκλησίας στους εθνικούς αγώνες), καθώς και το κατοχυρωμένο δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας που τους δίδουν οι Ευρωπαϊκές Συμβάσεις, να παρέχουν στα παιδιά τους θρησκευτική αγωγή.

Η άλλη πλευρά που ασπάζεται την άποψη πως το μάθημα δεν πρέπει να εμπεριέχεται στο αναλυτικό πρόγραμμα, επιχειρηματολογεί κατηγορώντας το για τον μονοφωνικό κατηχητικό του χαρακτήρα, στον οποίο διακρίνουν δογματικό

διαποτισμό, παραβίαση της αρχής της ανεξιθρησκίας και της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, καθώς και πλήρη ασυμβατότητα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ενώ δεν λείπουν και οι κριτικές για εθνοκεντρισμό και εγκλωβισμό στην μονοπολιτισμικότητα. Δηλαδή, πρόκειται ουσιαστικά για μία κλασική διαμάχη συντηρητικών και εκσυγχρονιστικών απόψεων.

(Καλαϊτζίδης, 2004)

Αξίζει να σημειωθεί πως οι υπερασπιστές του μαθήματος επιμένουν συνήθως στην διατήρηση των κεκτημένων, χωρίς κριτικό αναστοχασμό και γόνιμο διάλογο, ενώ οι επικριτές του προτείνουν ριζικές αλλαγές προς την κατεύθυνση, είτε του θρησκευολογικού μαθήματος, είτε της προαιρετικότητας, εάν διατηρηθεί Ο ομολογιακός του χαρακτήρας.

Έτσι κύρια επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται ανάμεσα στα δύο «στρατόπεδα» βασίζεται κυρίως στην ασυμβατότητα του μαθήματος, στην κατηχητική του εκδοχή, με τις ευρωπαϊκές - και οικουμενικές - αξίες και κατακτήσεις της ανεξιθρησκίας και της θρησκευτικής ελευθερίας, των δικαιωμάτων του ατόμου και του πλουραλισμού.

Γι' αυτό και τα ερωτήματα που μοιάζει να κυριαρχούν στις σχετικές συζητήσεις σήμερα έχουν να κάνουν με το χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία του θρησκευτικού μαθήματος κυρίως και δευτερευόντως με τη διδακτική του πράξη.

Έτσι, κρίνεται ορθό μέσα από προβληματισμό, γόνιμο διάλογο και υγιή ανταλλαγή απόψεων να βρεθεί μία ώριμη λύση που να παραμερίσει τα προβλήματα και την πόλωση μεταξύ των υποστηρικτών του μαθήματος και των επικριτών του και να ενταχθεί στα πλαίσια των αναλυτικών προγραμμάτων ένα εναλλακτικό μοντέλο ενός θρησκευτικού μαθήματος.

Αυτό αποτελεί ζήτημα που δεν απασχολεί μόνο εκπαιδευτικούς, θεολόγους και κληρικούς αλλά επίσης κοινοβούλια και την ευρύτερη εκπαιδευτική κοινότητα.

(Περσελής, 2004)

5.3.1. Λόγοι αλλαγής των σχολικών εγχειριδίων

Το 2006 τα ελληνικά σχολεία της χώρας μας τροφοδοτήθηκαν με τα νέα βιβλία που ήταν αποτέλεσμα εργασίας του Υπουργείου Παιδείας σε συνεργασία με το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Το μάθημα των Θρησκευτικών δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτές τις ριζικές, για πολλούς, αλλαγές και καινοτομίες. Έτσι συγγράφηκαν νέα βιβλία τα οποία κλήθηκαν να αντικαταστήσουν τα παλιά, να προτείνουν νέες μεθόδους διδασκαλίας, να συμβάλλουν στην κάλυψη των παραλήψεων των παλιών, αλλά και να προσπαθήσουν να εισάγουν περισσότερες γνώσεις και πληροφορίες με τρόπο που θα μεταδίδονται ευκολότερα στους μαθητές, αλλά και θα τους είναι περισσότερο ευχάριστος.

Τα αίτια συγγραφής των νέων βιβλίων μπορούν να αναφερθούν και να συνοψιστούν όπως παρακάτω. Την τελευταία εικοσαετία συντελέστηκαν ραγδαίες πληθυσμιακές και μεταναστευτικές αλλαγές τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο και στον ευρωπαϊκό.

Αυτές οι αλλαγές είχαν σαν αποτέλεσμα την δημιουργία νέων πολυπολιτισμικών και πλουραλιστικών κοινωνιών. Έτσι, οι κοινωνικές ισορροπίες διαταράχτηκαν, δημιουργήθηκαν νέα δεδομένα και έτσι οξύνθηκαν οι αντιθέσεις ανάμεσα στην πλειονότητα και στις πολιτισμικές μειονότητες. Επομένως, δημιουργήθηκαν αλλαγές και σε διάφορους χώρους που συμμετέχουν στην καθημερινή ζωή ενός ανθρώπου.

(Χαρίτος, 2007)

Άμεσος ήταν αντίκτυπος και στον χώρο της εκπαίδευσης και της παιδείας γενικότερα. Στα ελληνικά σχολεία στις μέρες μας υπάρχουν μαθητές από πολλά και διάφορα μέρη του κόσμου. Έτσι, «πολλοί πολιτισμοί» πλέον συνυπάρχουν σε μία σχολική αίθουσα με διαφορετικές μητρικές γλώσσες δυσκολεύοντας το έργο του εκπαιδευτικού να προσαρμόζεται ανάλογα με συγκεκριμένους μαθητές, αλλά και ταυτόχρονα να προσπαθεί να απομακρύνει τις διάφορες προκαταλήψεις και στερεότυπα που πιθανότατα να υπάρχουν από την πλευρά των μαθητών.

Ακόμη προώθηση της διαθεματικότητας που επιχειρείται με τη συγγραφή των ΔΕΠΠΣ δεν ήταν εφικτή με τη χρήση των παλαιών βιβλίων. Πλέον, παρατηρείται

προσπάθεια για την εφαρμογή της, προσπάθεια που διαφαίνεται και από τις διάφορες δραστηριότητες που εμπεριέχονται στα νέα εγχειρίδια αλλά και από τις καθοδηγήσεις που θέτει το Υπουργείο Παιδείας και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο μέσω του βιβλίου του δασκάλου. Έτσι, εφαρμογή της νέας μεθόδου αποτελεί μία ακόμη αφορμή για την βελτίωση - αλλαγή ενός σχολικού βιβλίου.

Επίσης, επιχειρείται ένταξη νέων εποπτικών μέσων για τη διδασκαλία του μαθήματος. Η εισαγωγή τους στοχεύει ακριβώς στην αλλαγή φιλοσοφίας του εκπαιδευτικού συστήματος, στην προσαρμογή της μαθησιακής διαδικασίας και στη διαρκώς μεταβαλλόμενη πολυδιάστατη πραγματικότητα της εποχής μας. Έτσι και το νέο ΑΠΣ αλλά και το ΔΕΠΠΣ προβλέπουν μία σειρά από δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα ακόμη και με λογισμικά μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστών.

Τέλος, εξέλιξη της Παιδαγωγικής Επιστήμης αλλά και νέες μέθοδοι διδασκαλίας «επέβαλαν» τη συγγραφή νέων βιβλίων. Παιδοκεντρικότητα πλέον αποτελεί πρωταρχικό παιδαγωγικό στόχο αλλά και ομαδοσυνεργατική μέθοδος διδασκαλίας διαφαίνεται μέσα από τις εκφωνήσεις των δραστηριοτήτων και των ασκήσεων του σχολικού εγχειριδίου. Έτσι, το παιδί αποκτά τον κεντρικό ρόλο κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας, αλλά και η συνεργασία των μαθητών μεταξύ τους προωθείται όσο ποτέ άλλοτε .

(Φρειδερίκου, 1991)

5.4 Σύγκριση των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος των θρησκευτικών του 1993 και του 2006 στα δημοτικά σχολεία

Έχοντας παραθέσει το ΑΠΣ του 1993 καθώς και το ΑΠΣ του 2006 θεωρούμε σκόπιμο να προβούμε σε σύγκριση των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος των θρησκευτικών έτσι ώστε να διαπιστώσουμε τις ουσιαστικές διαφορές, καθώς και τις ομοιότητες που παρουσιάζουν ανάμεσά τους.

Η σύγκριση των σχολικών εγχειριδίων θα πραγματοποιηθεί αρχικά από αισθητικής και λογοτεχνικής άποψης, ενώ έπειτα θα πραγματοποιηθεί σύγκριση από πλευράς περιεχομένου και δραστηριοτήτων. Για την αποτελεσματικότερη εξαγωγή συμπερασμάτων κατά το δεύτερο μέρος της σύγκρισης, δηλαδή από πλευράς περιεχομένου και δραστηριοτήτων, θα πραγματοποιηθεί επιμέρους σύγκριση ανάμεσα σε συγκεκριμένες ενότητες των δύο σχολικών εγχειριδίων.

(Ντάντης, 2014)

5.5. Τα παιδιά στα σχολεία διδάσκονται θρησκευτικά ή χριστιανικά;

Δεν έχουν περάσει πολλά χρόνια από την ημέρα που τελείωσα την έκτη τάξη του Δημοτικού Σχολείου και ακόμα θυμάμαι την προσευχή που γινόταν κάθε πρωί. Ακόμα και όταν έβρεχε η προσευχή γινόταν μέσα στην τάξη υποχρεωτικά. Αυτό όμως που έχει μείνει στο μυαλό μου είναι εκείνα τα παιδιά που δεν παρατάσσονταν μαζί μας και πήγαιναν κατευθείαν στις τάξεις τους. Ήταν τα ετερόθρησκα παιδιά της θρησκευτικής απαλλαγής. Τα δύο πρώτα χρόνια του Δημοτικού δεν καταλάβαινα γιατί δεν ακολουθούσαν την ίδια διαδικασία. Ο λόγος όμως έγινε πιο εμφανής στην τρίτη όταν στο πρόγραμμα των μαθημάτων εντάχθηκαν τα Θρησκευτικά. Τα παιδιά αυτά, την ώρα του συγκεκριμένου μαθήματος, έκαναν 45λεπτο διάλειμμα και είτε παρέμεναν μέσα στην τάξη, είτε έπαιζαν στο προαύλιο του σχολείου. Αυτή η κατάσταση είναι στο μυαλό μου έτσι από το 2004, πως άραγε να είναι σήμερα, που στην Ελλάδα η μεταναστευτική ροή έχει αυξηθεί ραγδαία;

Αν και οι αλλόδοξοι μαθητές, Ρωμαιοκαθολικοί ή Προτεστάντες, έχουν τη δυνατότητα διδασκαλίας, ιδιαίτερου ομολογιακού θρησκευτικού μαθήματος, οι ετερόθρησκοι μαθητές δεν μπορούν να διδαχθούν το θρήσκευμα που επιθυμούν. Αυτό συμβαίνει μόνο στα μειονοτικά σχολεία της Θράκης, στα οποία οι μαθητές μπορούν να διδαχθούν τη μουσουλμανική θρησκεία.

Η Ελένη είναι μια μητέρα πολύ διαφορετική από τις άλλες και αυτό προδίδεται από τα θρησκευτικά της πιστεύω και την απέραντη αγάπη που έχει προς το παιδί της, καθώς του δίνει ελευθερία απόψεων και έκφρασης. Ίσως ο κόσμος να ήταν καλύτερος

αν όλοι οι γονείς διέθεταν τέτοιου είδους συμπεριφορά και δεν πίεζαν τα παιδιά τους να υιοθετήσουν τις ίδιες απόψεις με αυτούς, που ούτε αυτοί ρωτήθηκαν ποτέ για την απόκτησή τους.

Η Ελένη πιστεύει στο Ισλάμ και επιτρέπει στην κόρη της να βγαίνει έξω χωρίς μαντήλα, όμως η ίδια έχει επιλέξει να τη φοράει. Το θρήσκευμα του παιδιού της θέλει να είναι επιλογή της και όχι κάτι δοσμένο πριν καν γεννηθεί, μια απόφαση παρμένη από άλλους, κάτι εξαναγκαστικό.

(Νίνη , 2014)

6. Έρευνα με ερωτηματολόγιο

6.1. Μεθοδολογία

Ερευνητικό εργαλείο έρευνας

Το ερευνητικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα εργασία είναι το ερωτηματολόγιο, που είναι ένα πολύ διαδομένο εργαλείο συλλογής δεδομένων, το οποίο μπορεί να παραδοθεί και να συμπληρωθεί με ή χωρίς την παρουσία του ερευνητή.

(Παρασκευόπουλος, 1984)

Ερωτήσεις ερωτηματολογίου - Είδη ερωτήσεων (παρούσας έρευνας)

Αποτελείται από 11 ερωτήσεις. Οι ερωτήσεις αφορούν το φύλο την τάξη την χρονολογία γέννησης, αλλά και την θρησκευτική αγωγή και οικογενειακή θρησκευτικότητα.

Δείγμα Έρευνας

Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε από 01-09-2018 έως 30-10-2018. Συλλέχθηκε τυχαίο δείγμα 140 παιδιών.

- Επεξεργασία και εισαγωγή δεδομένων.

Το στατιστικό πρόγραμμα που χρησιμοποιήθηκε για την στατιστική ανάλυση των δεδομένων είναι το πρόγραμμα IBM SPSS (Statistical Package for Social Sciences) και πιο συγκεκριμένα η έκδοση 22. Καταχωρήθηκαν τα δεδομένα στο πρόγραμμα, κατηγοριοποιήθηκαν και στη συνέχεια εξήχθησαν τα αποτελέσματα.

(Παρασκευόπουλος, 1990)

- Μέθοδοι στατιστικής επεξεργασίας

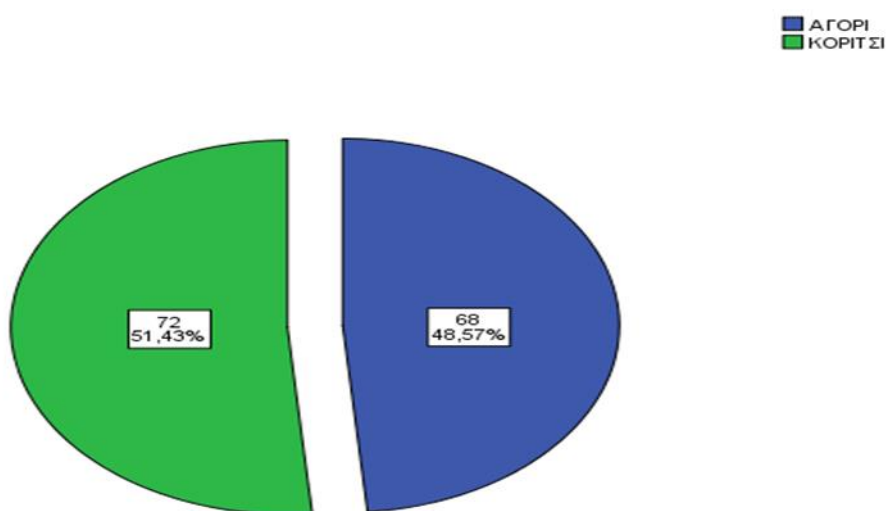
η επιλογή του είδους στατιστικής μεθόδου γίνεται με βάση το είδος των μεταβλητών, τους σκοπούς της έρευνας και την αντίστοιχη βιβλιογραφία σε παρόμοιες έρευνες. Η στατιστική ανάλυση που επιλέχθηκε είναι η εξής:

1. Περιγραφική στατιστική: η περιγραφική στατιστική ασχολείται με μεθόδους οργάνωσης, σύνοψης και παρουσίασης δεδομένων. Στο πλαίσιο αυτής της στατιστικής ανάλυσης παρουσιάζονται πίνακες και διαγράμματα για την παρουσίαση των στατιστικών δεδομένων. Γίνεται ανάλυση των πρωτογενών δεδομένων και εξάγονται πίνακες και γραφήματα μέσω στατιστικών προγραμμάτων.

(Winson, 1994)

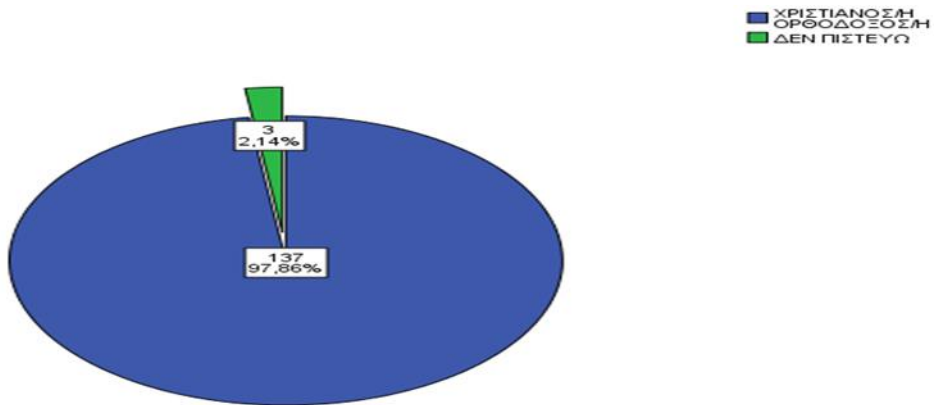
6.2. Αποτελέσματα

Το 49% των ερωτηθέντων της έρευνας είναι αγόρια και το 51% κορίτσια (γράφημα 1). Όσον αφορά την ηλικία ο μέσος όρος είναι 10,2 έτη. Σχετικά με τα αδέρφια των ερωτηθέντων, αυτά κυμαίνονται από κανένα έως 10. Σχετικά με τη χρονολογία γέννησης προκύπτει πως οι ερωτηθέντες γεννήθηκαν το 2006 και 2007.

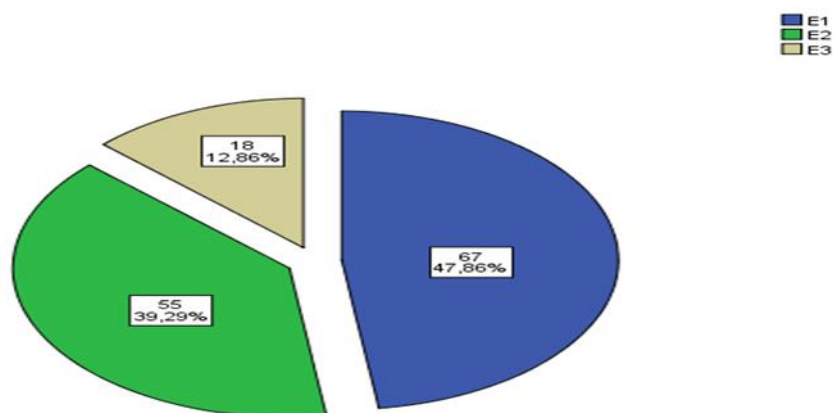
Γράφημα 1: Φύλο

Όσον αφορά το θρήσκευμα το 98% είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και το 2% δεν πιστεύουνε (γράφημα 2).

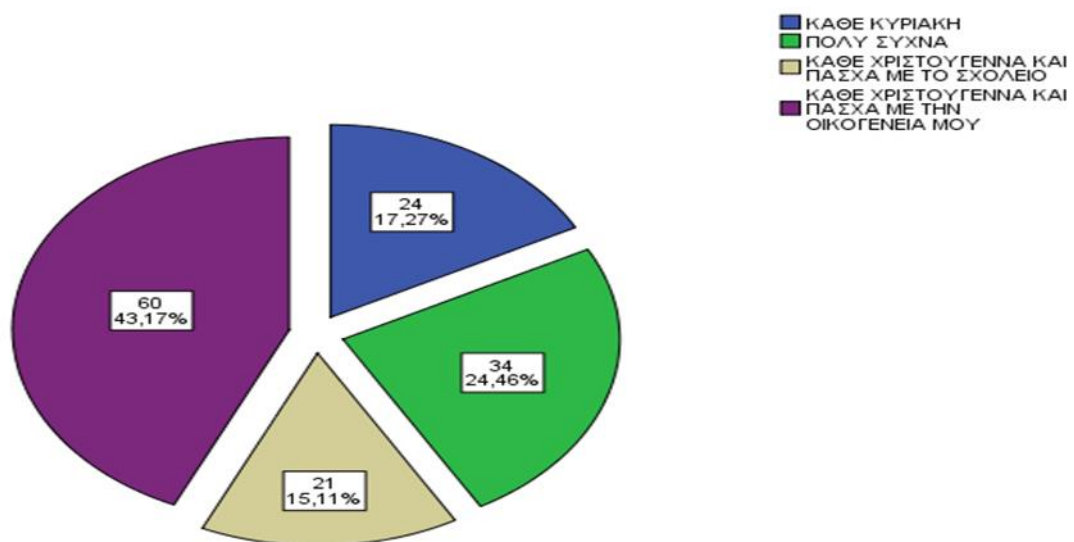
Γράφημα 2: Θρήσκευμα

Αναφορικά με την τάξη-τμήμα, προκύπτει πως το 48% των ερωτηθέντων είναι στην Ε'1 τάξη, το 39% στην Ε'2 και το 13% στην Ε'3 (γράφημα 3).

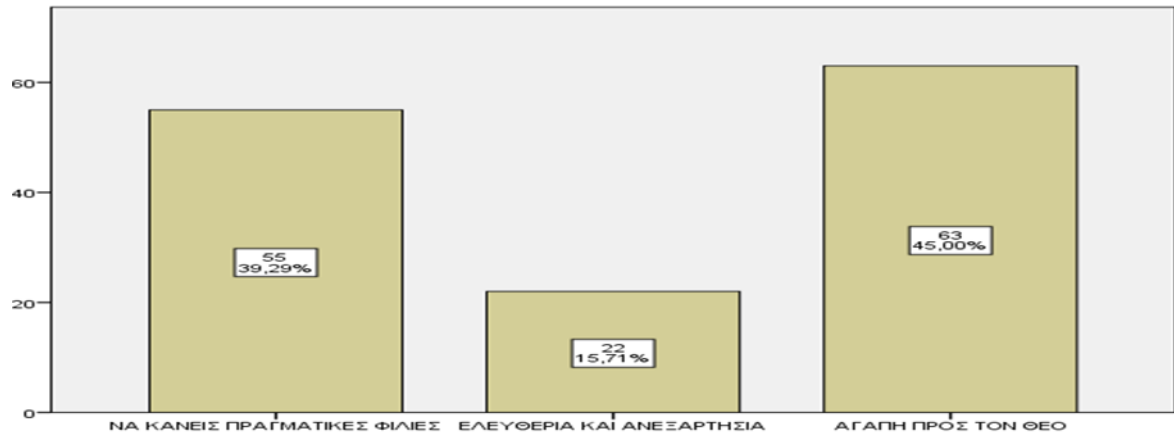
Γράφημα 3: Τμήμα-τάξη

Σχετικά με τη συχνότητα που πηγαίνουν οι ερωτηθέντες στην εκκλησία, προκύπτει πως το 17% των ερωτηθέντων πηγαίνουν εκκλησία κάθε Κυριακή, το 24% πολύ συχνά, το 15% κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα με το σχολείο και και το 43% κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα με την οικογένειά τους (γράφημα 4).

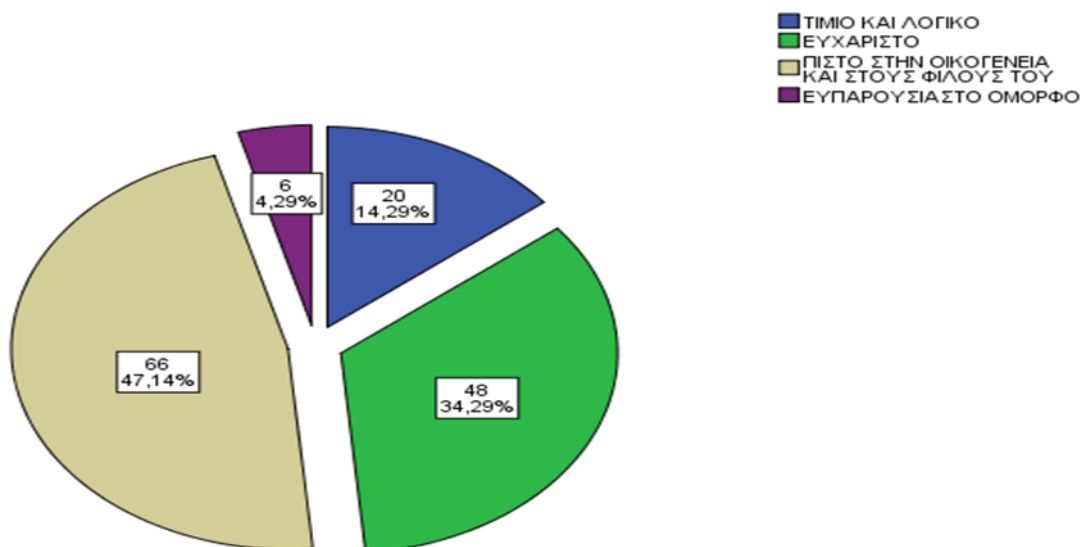
Γράφημα 4: Συχνότητα εκκλησιασμού

Το 39% απαντάνε πως οι γονείς τους δίδαξαν να κάνουν πραγματικές φιλίες, το 16% απαντάνε πως τους δίδαξαν ελευθερία και ανεξαρτησία, και το 45% απαντάνε πως διδάχθηκαν την αγάπη προς το θεό (γράφημα 5).

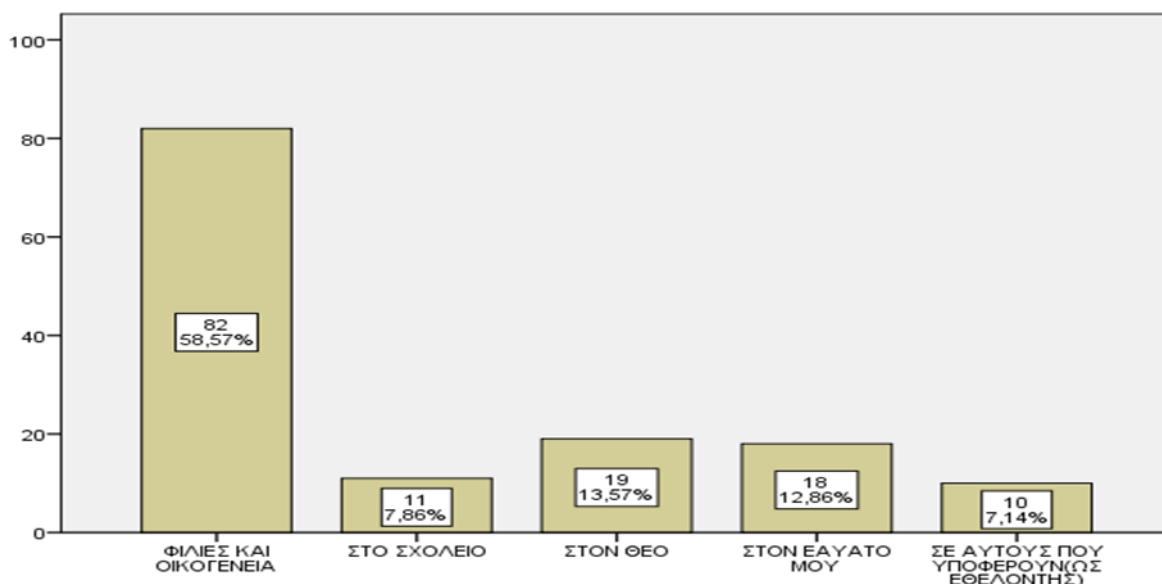
Γράφημα 5: Διδαχή από γονείς

Το 14% χαρακτηρίζουν τον εαυτό τους τίμιο και λογικό, το 34% ευχάριστο, το 47% χαρακτηρίζουν τον εαυτό τους πιστό στην οικογένεια και στους φίλους του, και το 4% τον χαρακτηρίζουν ευπαρουσίαστο-όμορφο (γράφημα 6).

Γράφημα 6: Χαρακτηρισμός εαυτού

Το 59% προσφέρουν μεγαλύτερη αφοσίωση σε φίλιες και στην οικογένεια, το 8% στο σχολείο, το 14% στον θεό, το 13% στον εαυτό τους και το 7% σε αυτούς που υποφέρουν (γράφημα 7).

Γράφημα 7: Αφοσίωση

Μόλις 3 (5,6%) άτομα συμφωνούν με την άποψη πως μπροστά στο προσωπικό όφελος δεν υπολογίζουν τίποτα. 28 (20%) άτομα διαφωνούν πως λειτουργούν περισσότερο με την καρδιά παρά με την λογική. 26 (18,58%) άτομα διαφωνούν με την άποψη «Αν πιστεύω σε κάτι πολύ το υποστηρίζω μέχρι τέλους αγνοώντας τα συνέπειες», μόλις 11 (7,86%) άτομα διαφωνούν πως οι ξένοι είναι εναντίον των ομοεθνών, 28 (20%) άτομα διαφωνούν με την άποψη πως η σωματική βία δεν λύνει κανένα ζήτημα και τέλος 58 (41,43%) άτομα προκύπτει πως διαφωνούν με την άποψη «αγωνίζομαι για το δίκαιο και ας παραβώ τον νόμο» (πίνακας 1).

Πίνακας 1:Βαθμός συμφωνίας ή διαφωνίας με τις παρακάτω προτάσεις

	Συμφωνώ		διαφωνώ	
	N	%	N	%
Μπροστά στο προσωπικό μου όφελος δεν υπολογίζω τίποτα	4	5,6	136	94,4
Λειτουργώ περισσότερο με την καρδιά παρά με την λογική	112	80	28	20
Αν πιστεύω σε κάτι πολύ το υποστηρίζω μέχρι τέλους αγνοώντας τα συνέπειες	114	81,42	26	18,58
Οι ξένοι είναι εναντίον των ομοεθνών	11	7,86	129	92,14
Η σωματική βία δεν λύνει κανένα ζήτημα	112	80	28	20
Αγωνίζομαι για το δίκαιο και ας παραβώ τον νόμο	82	58,57	58	41,43

7. Συμπεράσματα

Ο άνθρωπος μέσα από την ιστορική του διαδρομή, δημιούργησε κοινωνίες, δομές και κανόνες στους οποίους υπακούει, δημιουργεί αλλαγές, προάγει πολιτισμούς, αλλά ένα βασικό σημείο αναφοράς υπαρξιακό πλέον, παραμένει η σταθερή στον χρόνο ανάγκη του να παραπέμπει στις σκέψεις του και τα συναισθήματα του σε δυνάμεις πέρα από τον άνθρωπο που εκφράζονται μέσα από θρησκευτικές φιλοσοφίες.

Το πολιτισμικό και κοινωνικό μας περιβάλλον είναι αυτά που συνήθως ενισχύουν την πίστη μας στον Θεό ή την αλλοιώνουν. Κανείς από την κοιλιά της μητέρας του δεν είναι αποφασισμένος μόνος του αν θα είναι θρήσκος ή άθεος.

Η θρησκεία στην πορεία της μέχρι και σήμερα έχει λάβει πολλές διαφορετικές μορφές ανά πολιτισμό από τα άτομα που τον αποτελούν. Η λέξη θρησκεία είναι παρόμοια με τη λέξη θρήσκευμα και χρησιμοποιείται, ώστε να προσδιορίσει μια οργανωμένη θρησκεία από έναν οργανισμό, μια ομάδα, μία κοινωνία που την υποστηρίζει και της προσδίδει νομική οντότητα.

Η διδασκαλία των Θρησκευτικών στα σχολεία αποτελεί ένα μεγάλο και δύσκολο συνταγματικό ζήτημα, η επίλυση του οποίου προϋποθέτει τη σύνθεση, δηλαδή την αμοιβαία σχετικοποίηση, μεταξύ αντικρουόμενων συνταγματικών αρχών.

Από τη μια πλευρά υπάρχει το άρθρο 3 παρ. 1 Συντ. το οποίο αναγορεύει σε «επικρατούσα θρησκεία» την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία και το άρθρο 16 παρ. 2 Συντ. που ορίζει ως σκοπό της εκπαίδευσης, μεταξύ άλλων, την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» των μαθητών.

Από την άλλη πλευρά υπάρχει το άρθρο 13 παρ. 1 Συντ. το οποίο κατοχυρώνει το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά και το ίδιο το άρθρο 16 παρ. 2 Συντ., το οποίο ορίζει ως τελικό σκοπό της εκπαίδευσης τη διάπλαση των μαθητών σε «ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες».

Παρεμβάλλεται επίσης το άρθρο 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα των γονέων να επιλέγουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις.

Η συμπλοκή των αρχών αυτών δημιουργεί αντιφάσεις στον τρόπο με τον οποίο πρέπει να λειτουργήσουν τελικά τα πράγματα στην κοινωνία και στην οικογένεια και κατά συνέπεια στον τρόπο με τον οποίο τελικά αντιμετωπίζει το σχολείο την θρησκευτική συνείδηση των μαθητών, ώστε να συγγραφούν και κατάλληλα διαμορφωμένα σχολικά εγχειρίδια από το Υπουργείο Παιδείας. Με αυτό τον τρόπο, θα προκύψει σύμφωνα με την γλώσσα του σύγχρονου Συνταγματικού Δικαίου η λεγόμενη «πρακτική αρμονία».

Αυτό βέβαια που πραγματοποιείται στην πλειοψηφία των ελληνικών οικογενειών είναι το άρθρο 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σύμφωνα με το οποίο κατοχυρώνεται το δικαίωμα των γονέων να επιλέγουν οι ίδιοι τη θρησκευτική συνείδηση και κατ' επέκταση τη θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους. Μπορεί να μην είναι σίγουρο το όνομα του παιδιού πριν ακόμα γεννηθεί, όμως είναι ήδη από την κοιλιά της μητέρας αποφασισμένη η θρησκευτική του ταυτότητα. Αυτό είναι αξιοθαύμαστο, τουλάχιστον για την ελληνική οικογένεια, καθώς η βάπτιση του παιδιού θεωρείται δεδομένη, και αυτό έχει ως επακόλουθο την απόκτηση της θρησκευτικής ταυτότητας που δεν είναι άλλη από τη χριστιανική ορθόδοξη.

Όπως παρατηρείται και από τα αποτελέσματα των ερωτηματολογίων, το 98% των 140 ερωτηθέντων μαθητών που αποτελούν δείγμα της έρευνας είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και το 2% δεν πιστεύει κάπου, τουλάχιστον προς το παρόν. Σε αυτό το 2%, λοιπόν, κανείς θα μπορούσε να συμπαιράνει ότι οι γονείς τους είτε είναι αλλοδαποί, είτε διακατέχονται από πιο ανοιχτόμυαλες απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες παρέχουν στο παιδί τους ανεξιθρησκεία και ελευθερία θρησκευτικής ταυτότητας, με τη σκέψη πως όταν μεγαλώσει το παιδί τους και είναι συναισθηματικά ώριμο και συνειδητοποιημένο θα μπορεί να πάρει αποφάσεις για τον ίδιο του τον εαυτό.

Σύμφωνα με την πλειοψηφία, το μάθημα των Θρησκευτικών πρέπει να αποβλέπει αποκλειστικά στην ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης με τρόπο αμιγώς κατηχητικό, δηλαδή με τη διδασκαλία των δογμάτων, των αξιών και των παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Υπογραμμίζεται, βέβαια, ότι οι ετερόδοξοι, αλλόθρησκοι, ακόμα και οι άθεοι γονείς έχουν το δικαίωμα να κατοχυρώσουν απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών για τα παιδιά τους, με τη βασική προϋπόθεση ότι θα είναι αξιόπιστη η δήλωση που θα

προσκομίσουν. Αυτό όπως είναι προφανές μπορεί να φέρει σε δύσκολη θέση την οικογένεια του παιδιού, καθώς την αναγκάζει να φανερώσει την θρησκευτική της ταυτότητα, πράγμα που μπορεί να μην το επιθυμεί και να προτιμά να τη διατηρεί κρυφή.

Σύμφωνα με την πρώτη ερώτηση της έρευνας, ορισμένα παιδιά έχουν γεννηθεί το 2006 και τα υπόλοιπα το 2007, επομένως είναι μαθητές και μαθήτριες της Ε' και ΣΤ' Δημοτικού. Αυτό σημαίνει ότι διδάσκονται Θρησκευτικά τρία χρόνια τώρα και αν και βρίσκονται σε τρυφερή ηλικία οι ερωτήσεις είναι απλές, λίγες και ξεκάθαρες με αποτέλεσμα να απαντήσουν σε όλες με ακρίβεια, όρεξη και καθοδήγηση από την εκπαιδευτικό τους. Τα κορίτσια προκύπτει να είναι λίγο περισσότερα από τα αγόρια (51% τα κορίτσια και 49% τα αγόρια)

Αναφορικά με την τάξη-τημήμα, προκύπτει πως το 48% των ερωτηθέντων είναι στην Ε'1 τάξη, το 39% στην Ε'2 και το 13% στην Ε'3 (γράφημα 3).

Όπως παρατηρείται και από τα αποτελέσματα των ερωτηματολογίων, το 98% των 140 ερωτηθέντων μαθητών που αποτελούν δείγμα της έρευνας είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και το 2% δεν πιστεύει κάπου, τουλάχιστον προς το παρόν. Ήταν προφανές ότι θα ήταν μεγαλύτερο το ποσοστό των χριστιανών ορθόδοξων σε μια ελληνική σχολική τάξη, όμως το 2% αντιπροσωπεύει πιθανώς άθεους αλλοδαπούς ή με λιγότερες πιθανότητες γονείς Έλληνες που επιθυμούν να μην συσχετιστούν με την θρησκευτική ταυτότητα και συνείδηση των παιδιών τους. Ίσως προτιμούν να το αποφασίσουν τα ίδια τα παιδιά στο μέλλον, καθώς θα είναι πιο κατασταλαγμένα, ανεξάρτητα και ώριμα.

Σχετικά με τη συχνότητα που πηγαίνουν οι ερωτηθέντες στην εκκλησία, προκύπτει πως το 17% των ερωτηθέντων πηγαίνουν εκκλησία κάθε Κυριακή, το 24% πολύ συχνά, το 15% κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα με το σχολείο και και το 43% κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα με την οικογένειά τους (γράφημα 4).

Οι περισσότεροι μαθητές δηλώνουν πως πάνε εκκλησία με την οικογένειά τους τουλάχιστον στις μεγάλες μέρες των Χριστουγέννων και του Πάσχα, ενώ είναι λιγότεροι εκείνοι που δηλώνουν ότι πάνε στην εκκλησία με το σχολείο. Φαίνεται πως οι γονείς συνοδεύουν τα παιδιά στην εκκλησία από μικρή ηλικία και τους μεταφέρουν

τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και ενέργειες. Αυτό φανερώνει πως τελικά τα παιδιά στο σχολείο διδάσκονται Χριστιανικά και όχι Θρησκευτικά.

Στην επόμενη ερώτηση, το 39% απαντάνε πως οι γονείς τους δίδαξαν να κάνουν πραγματικές φιλίες, το 16% απαντάνε πως τους δίδαξαν ελευθερία και ανεξαρτησία, και το 45% απαντάνε πως δίδαχθηκαν την αγάπη προς το Θεό (γράφημα 5).

Σύμφωνα με την παραπάνω απάντηση, η πλειοψηφία των παιδιών έχουν διδαχθεί από το σπίτι και συγκεκριμένα τους γονείς τους, την αγάπη προς το Θεό. Η οικογενειακή θρησκευτικότητα, λοιπόν, διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου και λειτουργεί από κοινού με το σχολικό εγχειρίδιο και το μάθημα της Θρησκευτικής Αγωγής. Οι αξίες και το ήθος που είναι αναγκαία για την κοινωνική συμβίωση και την δημιουργία ενός ενάraitου πολίτη, έρχονται αμέσως μετά το Θεό στη λίστα των επιλογών των παιδιών.

Η επόμενη ερώτηση της έρευνας αντιτίθεται με την προηγούμενη, καθώς ενώ τα παιδιά δήλωσαν πως οι γονείς τους τα δίδαξαν να αγαπάνε το Θεό, εκείνα αποφασίζουν να δείχνουν τελικά περισσότερη αφοσίωση στη δημιουργία πραγματικών φίλων και στην οικογένειά τους με ποσοστό 59% , ενώ το 14% αφοσιώνεται περισσότερο στο Θεό (γράφημα 7).

Ναι μεν τα παιδιά διδάσκονται από το σπίτι ήθη, τρόπους συμπεριφοράς και συμβίωσης σε μια κοινωνία ή μια ομάδα, αγάπη προς το Θεό τους, όμως είναι πολύ μικρά τα παιδιά για να κατανοήσουν τα θεία και τα υπερφυσικά. Η φιλία είναι ορατή και υπαρκτή μπροστά τους, αγγίζουν τους φίλους τους, γελάνε μαζί και παίζουν. Το ίδιο συμβαίνει και με την οικογένειά τους.

Εν κατακλείδι, με την παρούσα έρευνα γίνεται αντιληπτό, ότι ο ρόλος της οικογένειας είναι αμετάβλητος και σπουδαίος στη μεταφορά και τη διαμόρφωση αντιλήψεων προς τα παιδιά. Η οικογενειακή θρησκευτικότητα μεταδίδεται από γενιά σε γενιά, ειδικότερα στα πλαίσια μιας ελληνικής οικογένειας. Η χώρα μας σαν έθνος εκτός των άλλων, χαρακτηρίζεται από τη Χριστιανική Ορθόδοξη πίστη, με αποτέλεσμα να διδάσκεται στο σχολείο πρακτικά ως μάθημα Χριστιανικής Αγωγής

και όχι Θρησκευτικής Αγωγής. Οι μαθητές πάνε στο σχολείο ήδη προιδεασμένοι και γεμάτοι αντιλήψεις και απόψεις για το Θεό, την εκκλησία και τα θαύματα.

Είναι πολύ δύσκολο να αποφασιστεί από κοινού η μη συσχέτιση της οικογένειας με της αντιλήψεις του παιδιού περί του θείου, καθώς ο γονέας επηρεάζει το παιδί σε όλους τους παράγοντες της ανάπτυξής του, οπότε είναι επακόλουθο να επηρεαστεί και να συσχετιστεί και σε αυτό τον τομέα. Η Χριστιανική Ορθόδοξη εκκλησία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την χώρα μας και αρκετές είναι οι απόψεις που υποστηρίζουν την πτώση της Ελλάδας, χωρίς αυτή.

Η εξ ολοκλήρου αναδιαμόρφωση των σχολικών εγχειριδίων θα μπορούσε να προταθεί ως καλύτερη λύση για την πολυδιάστατη γνώση των θρησκευμάτων από τους μαθητές και κατ' επέκταση στην τελική απόφαση της θρησκευτικής τους ταυτότητας.

Βιβλιογραφία

- Arnal, W., 2003. Στο: *Ορισμός*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, p. 64.
- Asad, T., 1982. *The construction of religion as an anthropological category*. s.l.:s.n.
- Braun, W., 2003. Στο: *Θρησκεία*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, pp. 31-32.
- Brookes, R. S. & Pearl, H., χ.χ. *Βασικές αρχές του Ιουδαϊσμού*. Αθήνα: Central Board of Jewish Communities in Greece.
- Geertz, C., 1973. *Religion as a cultural system*. s.l.:s.n.
- Hick, J., 1973. *God and the Universe of Faiths*. Oxford: OneWorld Publications.
- Khantipalo, P., 1976. *The Splendour of Enlightenment: A Life of the Buddha*. Bangkok: Mahamakut Rajavidyalaya Press.
- Klostermaier, K. K., 2010. *Survey of Hinduism*. s.l.:SUNY Press.
- Marx, K., 1844. *Critique of Hegel's Philosophy of Right*. Paris: Jahrbucher.
- McCutcheon, 2008. *Οι θρησκείες του κόσμου*. s.l.:ΟΥΡΑΝΟΣ.
- Monaghan, J. & Just, P., 2000. *Social and Cultural Anthropology*. New York: Oxford University Press.
- Rhodes, R., 2005. *The Complete Guide to Christian Denominations*. s.l.:Harvest House Publishers.
- Smith, H., 1995 . *Θρησκεία*. Στο: *Οι θρησκείες του κόσμου. Μια περιήγηση στις θρησκευτικές παραδόσεις*. Αθήνα: Γκοβόστη, p. 11.
- Winson, N., 1994. *Questionnaire design a practical introduction* . Στο: London: s.n.
- Ανθόπουλος, Χ., 2018. Το Σύνταγμα και τα Θρησκευτικά στα σχολεία. *ΤΟ ΘΕΜΑ*, pp. 44-59.
- Βασιλόπουλος, χ., 1996. *Θρησκευτική Αγωγή και Αυτονομία*,. Στο: Θεσσαλονίκη-Αθήνα: Αφων Κυριακίδη.

- Γιαννακίδης, Κ., 2018. Τι σημαίνει θρησκευτική ουδετερότητα. *protagon.gr*, Νοέμβριος.
- Γκιοζης, Κ., 2015. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις με το μεγαλύτερο αριθμό πιστών σε ολόκληρο τον κόσμο . Στο: *Οι πολυπληθέστερες θρησκείες του κόσμου*. αU;HNA: s.n.
- Ζέρβας, Α., 2018. Τι σημαίνει "θρησκευτική ουδετερότητα";. *tnxs.gr*, Νοέμβριος.
- Ζιάκας, Γ., 2002. Θρησκεία. Στο: *Θρησκεία και πολιτισμός των προϊστορικών κοινωνιών και των αρχαίων λαών*. Θεσσαλονίκη: Κορηλία Σφακιανάκη, pp. 40-41.
- Καλαϊτζίδης, Π., 2004. Εισήγηση σε Διεθνές Επιμορφωτικό Σεμινάριο :Ορθοδοξία και Παιδεία.. Στο: *Τα Θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*. Βόλος: s.n., pp. 28-152.
- Καραμουζης, Π., 2012. *Καραμουζης Κριτική φιλοσοφία της θρησκείας*. Ρόδος: s.n.
- Κόπτσης, Α., 2007. Τα Βιβλία των Θρησκευτικών του Δημοτικού Σχολείου της Περιόδου 1977-2007. Στο: Θεσσαλονίκη,: s.n.
- Κωστούλας, Γ., 2018. Κρατική θρησκευτική ουδετερότητα: ένας αχρείαστος μεταρρυθμιστικός ζήλος. *capital.gr*, Νοέμβριος.
- Μπέγζος, Μ., 2000. . Στο: *Θρησκεία*. Αθήνα: s.n., pp. 242-243.
- Νεότητος, Ι., 2003. Πρακτικό επεξεργασίας Διατάγματος Αριθ. 347/2002 Τμ. Ε΄, Θρησκευτική ελευθερία.–Μάθημα Θρησκευτικών–Εκπαιδευτικοί. Στο: Αθήνα: Σάκκουλα, pp. 158-161.
- Νίνη, Α., 2014. Κανείς δεν ασχολείται με τα παιδιά άλλων θρησκειών στην Ελλάδα.. Στο: *Τα Παιδιά στα Σχολεία Διδάσκονται Θρησκευτικά ή Χριστιανικά;*. Αθήνα: s.n.
- Νοβακόπουλος, Μ., 2016. Emile Durkheim: Θρησκεία, ανομία, αυτοκτονία. *Ινστιτούτο Συντηρητικής Πολιτικής*, Σεπτέμβριος.
- Ντάντης, Σ., 2014. Μία Ριζική Αναθεώρηση, από την Ημερίδα του Συλλόγου . Στο: Αθήνα: s.n., pp. 49-200.
- Παρασκευόπουλος, Ι., 1984. Στοιχεία περιγραφικής και εισαγωγικής στατιστικής. Στο: Αθήνα: s.n.

- Παρασκευόπουλος, Ι., 1990. Μεθοδολογική επιστημονική έρευνα. Στο: Αθήνα: Προσωπική έκδοση.
- Περσελής, Π., 2004. Χριστιανική Αγωγή και Σύγχρονος Κόσμος. Στο: Αθήνα: s.n., pp. 11-89.
- Πούκουρας, Δ., 2015. Ο άνθρωπος, η κοινωνία και η θρησκεία. 18 Απρίλιος.
- Ρωμανίδης, Ι., 2009. *Συμβολική και Δογματική Θεολογία της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*. s.l.:ΠΟΥΡΝΑΡΑΣ.
- Ρωμανίδου, Ι., 2005. Συμβολική και Δογματική Θεολογία. Στο: s.l.:s.n., pp. 128-203.
- ΣΩΤΗΡΕΛΛΗ, Χ., 2003. Σχόλιο στο πρακτικό επεξεργασίας Αριθ. 347/2002 Τμ. Ε΄ του Συμβουλίου της Επικρατείας. Στο: Αθήνα: Σάκκουλα, pp. 165-168.
- ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Σ., 2006. Η επικρατούσα Θρησκεία. Στο: *Πολιτεία, Ορθόδοξη Εκκλησία και Θρησκευόμενα στην Ελλάδα*. Κατερίνη: Επέκταση, pp. 21-35.
- Φρειδερίκου, Φ., 1991. Οι Δάσκαλοι του Δημοτικού. Στο: Αθήνα: Ύψιλον.
- Χαρίτος, Χ., 2007. Όψεις Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Στο: s.l.:Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.